

Володимир Сущенко

ПРОФЕСІЯ ПРАВНИК

діяльність, етика, відповідальність

Монографія

Київ · 2022

УДК 340.143(02)
С91

Книгу видано за підтримки благодійного фонду Пам'яті Василя Кисіля

Дізнатися більше про Фонд та його проекти:

Рецензенти:

КОМАРОВ Вячеслав, професор кафедри цивільної юстиції та адвокатури
Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого,
дійсний член Національної академії правових наук України

ХАВРОНЮК Микола, професор кафедри кримінального
та кримінального процесуального права Національного університету
“Киево-Могилянська академія”, заслужений юрист України

С91 Професія правник: діяльність, етика, відповідальність / Во-
лодимир Сущенко. — Київ : БО «Благодійний фонд пам'яті Василя
Кисіля», 2022. — 160 с. : іл.
ISBN 978-617-8030-26-1.

Монографія присвячена результатам дослідження автором місії, ролі та завдань правничої професії в суспільних і державно-правових відносинах. У роботі представлений комплексний аналіз базових видів і форм правничої професійної діяльності, а також – засади професійної етики і відповідальності правника. Метод порівняльного аналізу професійної діяльності, етичних норм/правил і механізмів/інструментів професійної відповідальності правників в Україні та окремих країнах Європи і Америки дозволив сформулювати висновки, присвячені можливим шляхам розв'язання в Україні проблем підготовки правничих кадрів, підвищення рівня їх етичної поведінки і професійної відповідальності за результати своєї діяльності у першій половині XXI століття. Монографія може стати в нагоді правникам – викладачам і студентам правничих ЗВО, а також дослідникам і практикам у сфері юриспруденції.

УДК 340.143(02)

ISBN 978-617-8030-26-1

© Ксенія Попова, дизайн, 2022
© Видавництво БО «Благодійний фонд
пам'яті Василя Кисіля», макет, 2022

ПЕРЕДМОВА

Правниками ми стаємо по-різному — за покликом душі або в гонитві за модою; усвідомлено і самотійно, чи за вказівкою батьків або рідних. Студентів і молодих правників-випускників правничого факультету, як правило, об'єднує бажання щонайшвидше пізнати прикладні правничі дисципліни і конвертувати наші знання, уміння і навички в гонорари.

В уяві студента-правника опанування таких ціннісних навчальних дисциплін, як «Юридична деонтологія» чи «Професійна відповідальність правника» і подібних, є, якщо не «марнотратством часу на очевидні знання», то, як правило, «зайвим тягарем» для практичного світу юриспруденції. Важливість розуміння засад: хто такий правник, що таке етика правника і яка його відповідальність — приходять значно пізніше, та й не до кожного...

Право застосовують люди і стандарт їхньої професійної діяльності та етичної поведінки визначається рівнем їх інтелектуального і емоційного розвитку. Як і в кожній професії, не усі правники однаково талановиті. А пропущені пари із ціннісних навчальних дисциплін не дають надії стати на шлях пізнання свого призначення у правничій професії. Тому у нашій професії є ті, хто загубились і, можливо, не придатні до неї.

Мета цієї книги — запропонувати базові ціннісні професійні знання і відповісти на ключові питання: ХТО такий правник, ЯКІ від нього очікування в суспільстві та правничій спільноті та ЯКА його відповідальність за результати своєї професійної діяльності? Ці питання мають бути наскрізними для усіх, хто вивчає або уже практикує право.

Дякую за працю автору монографії, пану Володимиру Сущенку — моему деканові, колезі та другу!

Андрій Стельмахук, адвокат

Присвячую
своїм студентам-правникам
усіх поколінь 1977–2017 років

Передмова	3
Вступ	6
I. Правнича професія	10
1.1. Місія, завдання та принципи правничої професії	10
1.2. Види, форми та інструменти правничої діяльності	17
1.3. Допуск до правничої професії	22
II. Професійна етика правника	58
2.1. Загальні деонтологічні засади професійної етики правника	58
2.2. Стандарти й кодекси професійної етики	66
2.3. Право — мораль — закон: взаємозв'язок і вплив на професійну етику	73
III. Професійна відповідальність правника	79
3.1. Теоретичні засади, види і форми професійної відповідальності	79
3.2. Механізми та інструменти професійної відповідальності	88
3.3. Деонтологічний кодекс правників України: структура і зміст	109
Висновки	117
Використані джерела	121
Додатки	
1. Проект структури Деонтологічного кодексу правників України	130
2. Навчально-методичний комплекс навчальної дисципліни «Професійна відповідальність правника» (орієнтовний)	133

ВСТУП

Професійна правнича діяльність у демократичному суспільстві та державі, яка презентує себе як правова, — безумовно, необхідна умова оптимальної реалізації основоположних прав і свобод людини у XXI столітті. Належна якість такої діяльності залежить від кількох факторів, серед яких пріоритетна роль відведена розв'язанню проблем: а) змісту професійної правничої діяльності та допуску фахівців до її здійснення; б) дотримання правил / норм професійної етики правниками в процесі реалізації своїх повноважень (прав та обов'язків); в) професійної відповідальності правника за результати своєї діяльності — дотичної, але не тотожної проблемам юридичної / правової відповідальності людини взагалі та, зокрема, правника.

Розв'язання проблеми професійної відповідальності правника в умовах розбудови правової держави України за 30 років її незалежності та самостійності, яка з 2014 року відбувається на тлі неспровокованої гібридної агресії сусідньої держави проти самих основ нашої державності, набуває особливої актуальності та невідкладності.

Розуміння, усвідомлення й тлумачення поняття «професійна відповідальність» неможливі без загального аналізу самого поняття «відповідальність» у гуманітарних науках і юриспруденції.

Застосування категорії «відповідальність» у юриспруденції сягає глибини століть, а проблема її тлумачення цікавить правову науку та юридичну практику здавна. Юдейсько-християнське віровчення Авраама, настанови Ісуса Христа й апостола Павла, філософські роздуми Платона, Гіппократа й Арістотеля, Гая і Авіценни, Томи Аквінського, Канта і Гегеля так чи інакше торкалися змісту цієї категорії як у загальнофілософському контексті, так і філософії права як феномена створення балансу суспільних відносин тих часів.

Історія філософії та релігій (особливо юдейства і християнства) від Античності до майже Середньовіччя свідчить, що ідея відповідальності людини народжувалася й розвивалася в безпосередньому зв'язку з ідеями свободи — волі, ухвалення рішень, діяльності. Розуміння відповідальності часто-густо залежало від усвідомлення людиною власної свободи; свобода ставала однією з умов відповідальності, а відповідальність своєю чергою — одним з проявів свободи. Тобто людина має право ухвалювати рішення і вчиняти певні дії відповідно до своїх думок й інтересів, але зобов'язана відповідати за їх наслідки

й не повинна перекладати провину за можливі негативні результати таких рішень і дій на інших людей.

Категорія «відповідальність» існує та вживається, напевно, з тих часів, коли людство почало розмірковувати над змістом свого співіснування у світі й напрацьовувати його правила, які перетворилися на моральні, релігійні, а з часом і на правові норми поведінки окремої людини та людських спільнот. Сьогодні це поняття широко використовується як у щоденному житті людини, так і насамперед у соціогуманітарних науках, зокрема у філософії, етиці, психології, соціології, правознавстві, політології, економіці.

Стан розробки категорії «відповідальність» у різних наукових сферах загальном і «юридичної відповідальності», зокрема, спонукає до їх філософсько-правового осмислення, що полягає в можливому формуванні міждисциплінарного й універсального підходу до їх розуміння. Цей підхід зумовлює розв'язання такого комплексу завдань:

- 1) дослідити *етимологію* терміну «відповідальність»;
- 2) проаналізувати еволюцію наукових поглядів на поняття «відповідальність» у контексті таких філософських, психологічних і правових категорій: *свобода, право, зобов'язання, необхідність, примус, покарання, заохочення*;
- 3) усвідомити відповідальність як одну з якісних *рис психічної та моральної (етичної) характеристики особистості* в контексті наслідків її реалізації в повсякденному житті.

З метою розв'язання цих завдань автор намагається відповісти на декілька питань, що постають перед будь-яким дослідником, який цікавиться проблемою змісту і функціонування категорії «відповідальність» як у теоретичному, так і практичному аспектах. Такі питання сформульовані в окремих розділах і підрозділах монографії.

Обраний підхід і методологія зумовили й структуру (зміст) монографії, **перший розділ** якої присвячений розумінню автором: а) місії, завдань і принципів правничої професії; б) видів, форм та інструментів правничої діяльності, що де-факто визначають зміст правничої професії; в) процедур допуску до основних правничих спеціальностей адвоката, прокурора, нотаруса, судді, правознавця-дослідника¹, у якому представлений порівняльний аналіз цієї процедури / правил в Україні та деяких країнах Європи та Америки.

Другий розділ присвячений **професійній етиці правника**: а) загальним деонтологічним засадам професійної етики правника; б) стандартам і кодексам професійної правничої етики; в) базовим категоріям «право — мораль —

¹ Термін «правознавець-дослідник», що вживається в монографії, охоплює фактично дві спеціалізації — а) дослідник-науковець і б) дослідник-нормопроєктувальник.

закон» та їх взаємозв'язку і впливу на професійну етику, що формують її глибинне усвідомлення правником.

Третій розділ присвячений **професійній відповідальності правника**, а саме: а) теоретичним засадам, видам і формам професійної відповідальності; б) механізмам й інструментам професійної відповідальності; в) проблемам розробки й ухвалення єдиного Деонтологічного кодексу правника та його структурі.

До основного тексту монографії додається **список використаних джерел**, які, на думку автора, більш глибоко й детально розкривають його погляди й зміст монографії.

Окремою частиною книги є **додатки**, до яких включено:

1. Авторський проект структури Деонтологічного кодексу правників України.

2. Авторський варіант орієнтовного навчально-методичного комплексу навчальної дисципліни «Професійна відповідальність правника», який узагальнює власний досвід її викладання протягом багатьох навчальних років для студентів різних закладів вищої освіти України — Національного університету «Києво-Могилянська академія» (2001–2017 рр.), Чорноморського національного університету імені Петра Могили (2006–2011 рр.), Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (2021 рік). Така дисципліна була включена також в ліцензовану магістерську програму Національної академії прокуратури (2005–2015 рр.).

3. Авторські мультимедійні презентації до окремих тем навчально-методичного комплексу з навчальної дисципліни «Професійна відповідальність правника», які можна використати на власний розсуд як у лекційному курсі, так і під час інших видів і форм навчального процесу — семінарів, тренінгів, круглих столів, конференцій тощо.

Передумовою підготовки монографії став власний досвід правничої діяльності, лівова частка якої була пов'язана з науковою і викладацькою роботою в декількох вищих правничих школах (юридичних факультетах, law school) університетів і академій України. Визначну роль у мотивації дослідження теми, зазначеної в назві монографії, і створенні навчального курсу для студентів відіграли також стажування автора в правничих школах університетів США, Великої Британії, Іспанії, Німеччини, Польщі, Угорщини (1997–2015 рр.), поглиблене знайомство з правовими системами цих країн і допуском випускників університетів до регульованих правничих спеціальностей². Окремо слід від-

² Регульованими правничими спеціальностями вважаються такі, допуск до виконання повноважень яких потребує додаткових спеціальних умов — належного рівня освіти, практичної підготовки, психологічних і моральних (етичних) характеристик, які встановлені в законодавчих та / або нормативно-правових актах.

значити набутий автором досвід осмислення практичних питань професійної відповідальності правників під час участі в ролі експерта у Всеукраїнській тренінговій програмі «Адвокат майбутнього», яка реалізувалася у 2017–2018 рр. під егідою ГО «Асоціація правників України».

Викладацька й тренінгова робота дозволили накопичити цікаві погляди майбутніх і теперішніх правників щодо розуміння ними проблем професійної відповідальності, висловлені в процесі дискусій під час семінарів і тренінгів, круглих столів, конференцій і в письмових роботах студентів-випускників — рефератах, доповідях, кваліфікаційних роботах.

Висловлюю щирю вдячність усім своїм студентам і слухачам, колегам різних поколінь, які своєю зацікавленою участю мотивували до написання цієї монографії. Серед них особливо відзначаю неоціненну допомогу в підготовці монографії всіх поколінь студентів-правників Національного університету «Киево-Могилянська академія», Чорноморського національного університету імені Петра Могили, Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, які слухали мій авторський курс «Професійна відповідальність правника» й брали участь у дискусіях і здійснювали власні дослідження з цієї проблематики.

Моя повага і вдячність колегам за професією, які в публічних і приватних дискусіях висловлювали слушні думки й поради щодо проблемних питань професійної етики і відповідальності правників. Особливо дякую шановним рецензентам монографії — професорам В'ячеславу Васильовичу Комарову й Миколі Івановичу Хавронюку, без слушних зауважень, порад і коментарів яких результати дослідження не набули б оптимального змісту.

Монографія підготовлена та опублікована завдяки щирій допомозі Андрія Васильовича Стельмащука — випускника факультету правничих наук Національного університету «Киево-Могилянська академія» і керуючого партнера Адвокатського об'єднання «Юридична фірма «Василь Кісіль і Партнери» та Благодійного фонду імені Василя Івановича Кісіля.

I. ПРАВНИЧА ПРОФЕСІЯ

*Існує лише три професії, представники яких удостоєні
носити мантію, — священник, суддя і вчений.
Мантія символізує те, що її носії наділені зрілістю розуму,
незалежністю суджень і відповідальністю перед власною
совістю та Богом.
Це означає внутрішню незалежність усіх цих трьох професій: їхній
обов'язок бути останніми, хто дозволить собі діяти примусово
і піддаватися тискові ззовні.*

(Генрі Розовскі, декан Гарвардського університету, США)

1.1. Місія, завдання та принципи правничої професії

Тисячолітня історія розвитку людини й людських спільнот, беззаперечно, свідчить, що задоволення індивідуальних потреб однієї людини постійно стикається із задоволенням аналогічних потреб іншої людини, що неминуче призводить до конкуренції відносин між ними, яка часто-густо переростає в суперництво і навіть протистояння як самих потреб, так і їх носіїв — людей.

Такий стан взаємин між людьми призвів до пошуку форм, методів й інструментів взаємодії, які мали б забезпечувати баланс інтересів і потреб між ними та одночасно сприяти їх саморозвитку. У результаті довготривалих еволюційних і революційних процесів людина дійшла до утворення людських спільнот / об'єднань у формі держави, кожний член / громадянин якої має типовий набір / комплекс прав і обов'язків відносно одне одного, реалізація яких пов'язана з розробкою і застосуванням типових правил / процедур взаємодії між ними, що з часом набули статусу правових / законодавчих норм. Один з вагомих аргументів, що обґрунтовує появу держав на планеті Земля, висловив представник німецької класичної філософії А. Шопенгауер ще у XIX столітті:

«...вона (держава — В. С.) виникає лише завдяки загальній суспільній угоді та залежно від того, наскільки більшою чи меншою мірою або в більшому чи меншому ступені ця угода вільна від анархії чи деспотії, а держава відповідно досконаліша чи не досконаліша. Республіки тяжіють до анархії, монархічні держави — до деспотії; а придуманий внаслідок таких підходів опосередкований шлях до конституційної монархії — до панування політичних партій. Для того, щоб заснувати досконалу державу, необхідно перш за все створити

таких людей, природа яких дозволяла б їм цілком приносити в жертву власний добробут заради добробуту суспільства»³.

Проте індивідуальна природа людини, її психічний і соціальний статус (людське «ЕГО») влаштовані таким чином, що, як правило, у поведінці людини майже завжди домінують (переважають) власні інтереси й потреби. Це призводить до умисного або неумисного порушення встановлених правил взаємин з іншими людьми, що своєю чергою порушує баланс соціальних зв'язків і настання негативних результатів у взаємодії як окремих людей, так і їхніх спільнот / об'єднань, якими, зрештою, виступають держави.

Відомо й неодноразово протягом останніх століть доведено науковими дослідженнями філософів, правників, соціологів, психологів, що людина як біосоціальне творіння Всевишнього від свого народження наділена комплексом природних прав й обов'язків, які дозволяють їй самореалізуватися й саморозвиватися для задоволення власних потреб та інтересів і які також мають слугувати саморозвитку людських спільнот, зокрема й держави.

Друга половина XX століття в історії людства на тлі жаклих результатів двох світових війн і революційних потрясінь позначена підвищеною увагою людей і держав до забезпечення реалізації природних прав як людини / індивіда, так і окремих суспільств (наприклад, національних меншин й етносів). Саме з цієї причини 24 жовтня 1945 року світова спільнота створила Організацію Об'єднаних Націй (далі — ООН), однією із засновників якої була Українська РСР, а її правонаступником у 1991 році стала Україна⁴. Саме Генеральна Асамблея ООН 10 грудня 1948 року (через три роки після завершення Другої світової війни) ухвалила Загальну декларацію прав людини⁵, що стала фундаментальним актом світової спільноти, рівень дотримання положень якого тепер є оцінкою діяльності майже всіх держав світу.

З огляду на причини й наслідки світових воєн у минулому столітті та той факт, що люди й держави схильні порушувати досягнуті домовленості

³ Шопенгауэр А. Размышления о государстве, политике и праве: фрагменты сочинений. 1997. URL: <https://kph.ffs.npu.edu.ua/!e-book/clasik/data/schopenhauer/pravo.html>

⁴ Див.: Організація Об'єднаних Націй (ООН). Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 2002. Т. 4: Н-П. С. 301–304;

Організація Об'єднаних Націй (ООН). Вікіпедія : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%9E%D0%B1%27%D1%94%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9

⁵ Див.: Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_015

(як правило, з метою реалізації власних егоїстичних інтересів і потреб), ООН уже у 1946 році створила Міжнародний суд ООН (Гаага, Нідерланди)⁶, а держави, які підписали Римський статут (1988 рік)⁷, — у 2002 році Міжнародний кримінальний суд (Гаага, Нідерланди)⁸. Обидва міжнародні суди так чи інакше розглядають справи, пов'язані з порушенням прав людини у сфері міждержавних відносин. На розвиток положень Загальної декларації прав людини у Європі в 1953 році набула чинності Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод⁹, яку ратифікували всі 47 держав-учасників Ради Європи, у тому числі й Україна. Окрім того, Рада Європи розробила та ухвалила понад 200 конвенцій та угод, які спрямовані на захист і реалізацію фундаментальних цінностей — прав людини, демократії і верховенства права. На виконання Європейської конвенції з прав людини було створено Європейський суд з прав людини, який працює у Страсбурзі (Франція) з 1959 року¹⁰.

Людство, створюючи держави, делегувало їхнім інституціям функції контролю за забезпеченням балансу особистих і суспільних інтересів у процесах

⁶ Див.: Міжнародний суд ООН (МС ООН). Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 2001. Т. 3: К–М. С. 690;

Міжнародний суд. Вікіпедія : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4

⁷ Див.: Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

⁸ Див.: Міжнародний кримінальний суд (МКС). Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 2001. Т. 3: К–М. С. 682–683;

Міжнародний кримінальний суд. Вікіпедія : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D0%B6%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4

⁹ Див.: Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод (ЄКПЛ). Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 1999. Т. 2: Д–Й. С. 384–385;

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

¹⁰ Див.: Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ). Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 1999. Т. 2: Д–Й. С. 403;

Європейський суд з прав людини. Вікіпедія : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4_%D0%B7_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8

їх взаємодії, а також відповідні механізми й інструменти державного (суспільного) примусу й покарання тих своїх членів / співгромадян, які порушують встановлені правила суспільного / державного життя, тобто наявні правові відносини між ними. Основними інструментами підтримання балансу конституційних прав й особистих інтересів людини та спільнот / об'єднань стали державні суди та органи забезпечення правопорядку (поліція, спеціальні служби, прокуратура), що мають місією, завданням і принципами своєї професійної діяльності — дотримання взятих на себе зобов'язань всіма сторонами правових відносин та утвердження оптимального балансу їхніх прав й інтересів.

1.1.1. Історія виникнення і становлення правничої професії. З часу утворення держав у суспільстві з'явилася потреба мати спеціалістів, які б розробляли правила правових відносин, контролювали їх виконання всіма членами суспільства й органами державного управління, встановлювали факти їх порушення та карали або заохочували до їх виконання. Такими фахівцями стали правники — спеціально підготовлені кадри спеціалістів у сфері юриспруденції.

Історія свідчить, що перші правники з'явилися за часів Давньоримської імперії як одного з найбільш розвинених державних утворень на теренах Європейсько-азійського континенту. Спочатку давньоримські правники діяли як своєрідні радники для римлян, які йшли до них за усною порадою перед тим, як вчинити певні дії, пов'язані, як правило, з купівлею / продажем земельних ділянок чи отриманням фінансового або майнового займу (кредиту). З розвитком економічних і правових відносин, що все частіше набували в Давньому Римі формалізованого / письмового характеру, виникла потреба в підготовці відповідних документів, складання яких вимагало спеціальних знань, умінь і навичок, оскільки недотримання письмової форми документа, будь-яка неточність його формулювань позбавляли такий акт юридичної сили. До цього ще й додавалася формальність правничих процедур, що супроводжували укладання різних правочинів. Тому консультація правника й точність юридичних формулювань дедалі набували неабиякої ваги для сторін правових відносин.

У своїй діяльності давньоримські правники чудово поєднували теорію і практику юриспруденції, розуміючи всі запити повсякденного життя співгромадян, правові ситуації та конфлікти, зумовлені розвитком приватної власності. Вони опановували мистецтво тлумачення наявних правил / законів суспільного й державного життя не лише за літерою, а й за їхнім змістом (сенсом, духом), виходячи насамперед з практичної доцільності таких правил і визнання співгромадян рівноправними перед законом на засадах відносної суспільної справедливості. За свідченням відомого давньоримського філософа,

політика і правника Марка Тулія Цицерона¹¹, мистецтво тогочасних правників проявлялося в трьох основних формах:

- а) напрацювання зразків документів для здійснення юридичних правочинів;
- б) консультації сторін у складних правових відносинах;
- в) процедурні поради та виступи (представництво сторони) у публічних судових процесах.

1.1.2. Місія і завдання правничої професії. Подальший багатовіковий розвиток юриспруденції в умовах різних форм державного устрою й політико-правових режимів призвів до сучасного усвідомлення місії і завдань правничої професії, що сформульовані в нормативно-корпоративних актах міжнародних організацій¹².

Зокрема, місія (роль / функція) базової правничої спеціальності — адвоката — у сучасному суспільстві, як зазначено в цих документах, полягає в тому, що:

- у суспільстві, у якому поважають права і свободи людини та спрямовані на їх реалізацію закони, адвокат / правник виконує спеціальну роль / функцію, пов'язану як зі здійсненням правосуддя загалом, так і захистом законних інтересів тих, хто довірив йому представляти та захищати свої власні права і свободи;
- правник певною мірою є «лікарем життєвої долі» людини, який завдяки своїм знанням, умінням і навичкам спроможний і зобов'язаний надати належну правову допомогу (зокрема, здійснити правосуддя) людині та об'єднанням / установам, постраждалим у правових відносинах від наслідків неправомірної поведінки окремих осіб і держави, а також запобігти настанню можливих негативних наслідків від такої поведінки;
- на правника покладена місія утвердження в суспільстві / державі прав і свобод людини на основі доктрини верховенства права на власному прикладі сумлінного служіння її інтересам та суспільству загалом.

¹¹ Див.: Цицерон Марк Тулій. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 2004. Т. 6: Т–Я. С. 379.

¹² Див., наприклад:

Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у 1990 році. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_835;

Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства, прийнятий делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_343;

Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_j67

Своєю чергою місія покладає на адвоката / правника не лише чисельні правничі та моральні зобов'язання (які іноді певним чином конфліктують між собою), а й розв'язання складних завдань з надання правничих послуг / допомоги:

- клієнту¹³;
- судам та іншим органам влади, де правник представляє справу свого клієнта, виступаючи від його імені;
- громадськості, для якої існування вільної та незалежної професії, об'єднаної повагою до правил, створених самою професією, — необхідні засоби захисту громадянських прав і свобод перед свавіллям державної влади.

Адекватне забезпечення прав людини і основних свобод, на які всі люди мають право та які надаються їм в економічному, соціальному, культурному, суспільному й політичному житті, вимагає, щоб вони мали ефективну можливість користуватися правничою допомогою, здійснюваною представниками юридичної професії.

Для досягнення цієї мети і розв'язання сформульованих завдань правничі об'єднання (адвокатські колегії та інші професійні об'єднання правників) повинні розробити професійні стандарти й кодекси поведінки та забезпечити, щоб під час захисту законних прав та інтересів своїх клієнтів правники діяли незалежно, сумлінно й справедливо.

Правничій професії притаманні спільні фахові інтереси та корпоративний дух (професійна єдність правників і відчуття належності до однієї професійної корпорації). На відповідних засадах мають будуватися, безперечно, і внутрішні корпоративні відносини. Правники повинні слугувати суспільству прикладом єдності професії, спільності інтересів і цілей, взаємної підтримки та поваги, толерантності та дотримання корпоративної професійної культури. Спільний фах, достатній рівень освіченості та кваліфікації дозволить їм знаходити спільну професійну мову, заощаджувати час, ефективно й оперативно розв'язувати складні правові проблеми та колізії на засадах взаємовигідної співпраці.

1.1.3. Реалізація місії та розв'язання завдань правничої діяльності можуть відбуватися за умови дотримання / виконання кожним правником принципів¹⁴ такої діяльності, які полягають в такому:

¹³ Надалі в монографії термін «клієнт» розуміється як узагальнений термін для всіх осіб, яким надається правнича допомога в усіх сферах правничої практики — консалтинг, судових процесах, представництві інтересів сторін правових відносин.

¹⁴ Про принципи правничої діяльності див. також:

Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 727 засіданні заступників міністрів 25 жовтня 2000 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf;

Європейська хартія про статус суддів. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/05.pdf>

- забезпечення поваги, захисту та сприяння свободі здійснення правничої професії без дискримінації та неналежного втручання в її зміст з боку державної влади чи громадськості;
- рішення про отримання спеціального дозволу на здійснення правничої практики або приєднання до правничої професії ухвалюється незалежним від стороннього впливу органом¹⁵ і повинне підлягати перегляду незалежним і безстороннім судовим органом;
- свобода правника мати власні переконання, свободу висловлення поглядів, пересування, об'єднань і зібрань, а також мати право брати участь у публічних дискусіях з питань права та відправлення правосуддя та пропонувати відповідні реформи¹⁶;
- відсутність будь-яких умов потерпати або бути під загрозою застосування санкцій чи тиску, якщо правник діє відповідно до своїх професійних стандартів;
- вільний доступ правника до своїх клієнтів, зокрема осіб, позбавлених волі, що уможливорює надання приватних консультацій і представлення інтересів клієнтів відповідно до встановлених професійних стандартів;
- неухильне дотримання конфіденційності відносин між правником і його клієнтом, за винятком тих обставин, що за законодавчими приписами дозволені державою як певні умови, коли вони сумісні з конституційним принципом верховенства права;
- вільний доступ до суду, у якому правник має право представляти права та інтереси свого клієнта, а також вільний доступ до всіх матеріалів для його захисту відповідно до професійних стандартів;
- наявність належних гарантій щодо високих стандартів правничої підготовки та формування моральних якостей як передумови допуску до правничої професії, а також навчання правників поваги, захисту та утвердження прав та інтересів людини, підтримання належного рівня здійснення правосуддя;
- виконання професійних повноважень і приєднання до правничої професії, що не можуть бути обмежені статтю, сексуальною орієнтацією, расою,

¹⁵ Під «стороннім впливом» органу або особи слід розуміти «прохання чи рекомендації» інших інституцій, приватних або посадових осіб, які безпосередньо не долучені до процедури допуску до правничої професії / практики, про створення особливих умов / преференцій у здійсненні таких процедур для певної особи.

¹⁶ Така «свобода» передбачає вільне вираження правником у публічному просторі обґрунтованої критики діяльності органів самоврядування правничої спільноти за умови порушення ними статутних вимог; участь у дискусіях про зміст положень законодавчих і нормативно-правових актів; оприлюднення та власну оцінку неналежної поведінки й професійної діяльності колег за умови дотримання норм загальної та професійної етики. Критичні зауваження повинні супроводжуватися конкретними пропозиціями щодо усунення наявних, на думку правника, недоречностей, помилок, фактів і реформування / удосконалення діяльності.

кольором шкіри, релігією, політичними чи особистими переконаннями, етнічним або соціальним походженням, приналежністю до національної меншини, майновим статусом, народженням або фізичною вадою.

Усвідомлення кожним правником місії, завдань і принципів своєї професійної діяльності — запорука належного функціонування правової системи держави на конституційних засадах і поваги й довіри суспільства до всіх представників правничої спільноти.

1.2. Види, форми та інструменти правничої діяльності

Правнича діяльність охоплює різні види і форми, що здійснюються за допомогою відповідних професійних інструментів — методів і процедур. Основні (базові) **види** такої діяльності за сьогоденними світовими стандартами — діяльність адвокатів¹⁷, прокурорів, нотаріусів, суддів, а також правознавців-дослідників¹⁸.

1.2.1. Місія, завдання та принципи правничої професії вимагають від правника незалежно від його спеціалізації — адвокатів, прокурорів, нотаріусів, суддів, правознавців-дослідників — таких професійних якостей і рис характеру:

- свобода й самостійність мислення та ухвалення процесуальних рішень¹⁹;

¹⁷ Тут і надалі в тексті термін «адвокат» охоплює також професійну діяльність правників, які працюють на відповідних правничих посадах (юрисконсульта, корпоративного юриста) в юридичних фірмах / компаніях, різних організаціях та установах, надаючи правничі послуги, але не мають спеціального дозволу (свідоцтва / ліцензії) для надання адвокатських послуг.

¹⁸ Слід зауважити, що в Україні зберігається ширший перелік спеціальностей, який традиційно (ще з часів держави СРСР) додатково включає такі, виконання функцій яких вимагає у фахівця вищої правничої освіти, зокрема: юрисконсульт, судовий виконавець, помічник (адвоката, судді, нотаріуса), слідчий / дізнавач, парламентський експерт-правознавець тощо. Не заперечуючи необхідність переліченим фахівцям мати певні достатньо вузькопрофільні знання та навички у сфері юриспруденції, вважаємо, що ті службові повноваження, які вони виконують на своїх посадах, неповною мірою віддзеркалюють місію і весь спектр завдань, що постають перед професійним правником, з погляду надання правової допомоги, захисту та представництва прав та інтересів кожної людини (незалежно від її соціально-правового статусу), суспільства і держави загалом. Водночас такі спеціальності, як юрисконсульт, помічник правника, експерт-правознавець, де-факто є лише різновидами базових правничих спеціальностей.

¹⁹ Така якість передбачає, що, не зважаючи на певну традиційну (зокрема, для України) побудову системи органів прокуратури на засадах достатньо жорсткого вертикального адміністративного управління, прокурор завжди повинен усвідомлювати свою персональну відповідальність за ухвалення власних процесуальних рішень, що прямо передбачено процесуальним законодавством держави та міжнародними корпоративними й нормативно-правовими актами.

- незалежність від стороннього впливу / тиску на свою професійну діяльність²⁰;
- об'єктивність / відстороненість від власних інтересів та емоцій, що можуть негативно впливати на професійну діяльність;
- прояв поваги до суду й колег за професією;
- повне усвідомлення й дотримання пріоритету прав і свобод людини та принципів верховенства права;
- особиста відповідальність перед своїм клієнтом / сторонами судового процесу, правничою спільнотою та суспільством за якість наданої правової допомоги / судового розсуду, належну обґрунтованість і справедливість правового рішення.

Належна реалізація місії, принципів і завдань правничої професії можлива за умови досконалого володіння набором загальних методів і інструментів, до яких слід віднести набуття знань, умінь і навичок у таких сферах:

- логічне мислення для побудови причинно-наслідкових зв'язків при аналізі отриманої інформації (доказів);
- психологія особистості;
- моральні (етичні) правила взаємин між людьми;
- філософія та загальна теорія права²¹;
- тлумачення законів і нормативно-правових актів;
- юридична техніка: мова і процедури;
- оптимальне оцінювання розміру оплати праці правника (адвокатського гонорару) за надані правничі послуги.

1.2.2. Загальні професійні та особистісні якості правника разом з універсальними методами та інструментами дозволяють надати узагальнену характеристику представлених у дослідженні видів правничої діяльності.

Адвокатська діяльність з давніх часів як вид «вільної правничої професії»²² полягає в наданні правничої допомоги конкретній людині або будь-якому

²⁰ При цьому слід мати на увазі, що адміністративні й процесуальні вказівки й доручення, надані вищим у прокурорській ієрархії керівником органу прокуратури в межах його законно обґрунтованих повноважень, не можна оцінювати як «сторонній вплив», оскільки будь-який прокурор має право самостійно оцінити законність такої вказівки / доручення, відмовитися її / його виконувати та оскаржити у встановленому законом порядку.

²¹ Важливість досконалого володіння основними поняттями й категоріями філософії та теорії права полягає в тому, що вони дозволяють правнику глибше розуміти та усвідомлювати не лише «букву» законодавчого чи нормативного акта, але і їх дух / зміст у контексті відповідності доктрині верховенства права та конституції держави.

²² Під «вільною професією» розуміється така форма професійної діяльності, коли організаційно-правовий статус адвоката та адвокатури як інституції не належить до категорії «державних», а є самоврядною формою зайнятості з надання правничих послуг усім зацікавленим фізичним і юридичним особам.

виробничому / управлінському чи громадському об'єднанню людей, які вступають або перебувають у певних правових відносинах між собою та/або з державними органами.

Така правнича допомога може здійснюватися у формах:

- усного або письмового консультування з правових питань;
- складання юридично значущих процесуальних документів — заяв, позовів, запитів, клопотань, скарг, листів;
- представництва та правового захисту законних прав та інтересів особи перед іншою особою та в суді.

Зазначені форми правничої допомоги потребують від адвоката досконалого знання і володіння інструментарієм, властивим правничій професії взагалі.

Прокурорська діяльність, яка є різновидом державної служби в інтересах людини, суспільства та держави, здійснюється у таких формах:

- процесуальне керівництво досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень (злочинів і проступків);
- контроль / нагляд за дотриманням посадовими особами органів досудового розслідування та органів забезпечення правопорядку законів і нормативно-правових актів, що регулюють усі правові відносини у сфері протидії злочинності;
- публічне обвинувачення в суді осіб, які підозрюються у вчиненні кримінальних правопорушень;
- правовий захист інтересів людини й держави у випадках, передбачених чинним законодавством.

Зазначені форми прокурорської діяльності потребують від прокурора досконалого знання і володіння спеціальним інструментарієм:

- законами й нормативно-правовими актами у сфері кримінальної юстиції;
- здатністю об'єктивно оцінювати професійну діяльність слідчих й оперативних працівників органів досудового слідства і забезпечення правопорядку;
- належними управлінськими (менеджерськими) вміннями й навичками.

Наявні форми прокурорської діяльності здійснюються за певним алгоритмом спеціальних процедур:

- прийняття заяв і повідомлень про вчинення або підготовку до вчинення кримінальних правопорушень та їх облік / реєстрація;
- вжиття всіх необхідних заходів для перевірки заяв і повідомлень про кримінальні правопорушення та організації процесу їх досудового розслідування;
- формулювання підозри та обвинувачення особи, причетності якої до кримінального правопорушення встановлена відповідно до закону;
- надання суду належних доказів причетності або непричетності особи до події відповідного кримінального правопорушення та її кримінально-правової кваліфікації;

- застосування засобів прокурорського реагування на всі випадки порушення прав і свобод людини в кримінально-процесуальних відносинах.

Нотаріальна діяльність, що полягає в наданні як державних, так і приватних правничих послуг, реалізується у таких формах:

- консультування клієнтів щодо вчинення правочинів, змісту та укладання різних видів договорів / контрактів, які потребують нотаріального посвідчення;
- посвідчення копій різних письмових актів / документів, а також підписів, мовних перекладів документів з метою набуття ними юридичної сили; посвідчення певних юридичних фактів;
- посвідчення фактів і відповідних письмових актів щодо заповіту, дарування, кредитування, завдатку, обміну, отримання спадщини.

Зазначені форми нотаріальної діяльності потребують від нотаріуса досконалого знання і володіння спеціальним інструментарієм:

- повноваження нотаріуса, передбачені чинним законодавством;
- здатність і спроможність оцінювати правосуб'єктність особи, а також оригінальність документів / актів, що подаються для вчинення ним відповідних дій.

Цей вид діяльності вимагає відповідних особистих якостей (рис) характеру і професійної підготовки нотаріуса, зокрема таких:

- незалежність від стороннього впливу / тиску на професійну діяльність та особиста відповідальність за якість виконання своїх функцій і повноважень у посвідченні юридичних фактів і документів / актів;
- підвищений рівень уважності до аналізу змісту і форми письмових документів / актів і юридичних фактів;
- уміння та навички зберігати професійну таємницю й персональні дані клієнтів.

Суддівська діяльність — це своєрідна вершина («пік») практичної юриспруденції, зміст якої полягає в здійсненні правосуддя в усіх спірних правових відносинах, що виникають як між окремими людьми, так і їх спільнотами та/або органами державної влади.

Процедури суддівської діяльності / судовий процес достатньо однозначно законодавчо регламентовані процесуальними кодексами, а їх неухильне дотримання є посадовими обов'язками судді та працівників суду. Наявність певних дискреційних повноважень судді в межах таких процедур лише підкреслює його / її процесуальну самостійність і незалежність у ухваленні справедливого судового рішення відповідно до конкретної правової ситуації, яка складається в суддівській діяльності.

Місія, принципи і завдання правничої професії, безперечно, зумовлюють наявність і високий рівень розвиненості в судді морально-психологічних якостей правника, які викладені вище.

Зважаючи на той факт, що суди / судді представляють самостійну й незалежну гілку державної влади, покликану встановлювати в суспільстві відносно справедливий баланс особистих прав та інтересів людини й суспільно значущих прав та інтересів у державі, вони здійснюють **розсуд** у правових відносинах сторін, спираючись на верховенство права й закони, що мають забезпечувати рівність прав і обов'язків сторін.

Судовий розсуд — це своєрідна правнича «послуга-допомога» людині / особі та суспільству, яка здійснюється в єдиній формі — судового процесу / процедур, що відбуваються за чітко встановленими законодавчою або судовою гілками влади процесуальними правилами. Такі правила передбачені процесуальними законами (як правило, кодексами), порушення яких неприпустиме, а їхній зміст має бути достатньо зрозумілим і логічним для кожного з учасників.

Попри те, що окремі судові процеси можуть мати закритий / конфіденційний (непублічний) характер, усі судові рішення відкриті, прозорі й публічні не лише для їх учасників, а й для кожного члена суспільства. Доступ людини / громадянина до суду й судових процедур є (повинен бути) вільним, прозорим, передбачуваним і необтяженим зайвими бюрократичними та фінансовими складнощами, зокрема розміром судового збору.

Правознавча дослідницька діяльність, яка, як зазначено вище, включає дві форми — наукові дослідження і нормопроєктування, — передбачає дослідження наявних соціально-правових явищ і фактів, моделювання правових відносин і створення правових / законодавчих правил / норм, що мають слугувати встановленню і підтриманню в суспільстві / державі балансу конституційних прав, свобод і законних інтересів кожної окремої людини та інтересів суспільства загалом. Зазначена діяльність здійснюється в різних видах і формах, зокрема таких:

- дослідження / моніторинг функціонування окремих елементів / складових / інститутів правової системи держави з погляду ефективності правового регулювання різних видів правових відносин;
- аналіз законодавства на предмет відповідності правових норм реальним правовим ситуаціям та/або певного дублювання правового регулювання одних і тих самих відносин різними законами й нормативно-правовими актами;
- виявлення суспільно-правових відносин, які не врегульовані законами й потребують такого регулювання;
- моделювання майбутніх правових відносин, які можуть виникнути внаслідок економічного, політичного й соціального розвитку суспільства;
- формування концептуальних засад створення нових законодавчих норм / правил і розробка текстів проєктів конкретних законодавчих актів.

Зазначені види і форми дослідницької діяльності потребують від правника-дослідника широкої компетентності, а саме — комплексних, системних і глибоких знань у сфері методології та філософії науки взагалі та правознавства, зокрема:

- ґрунтовні знання у сферах філософії та загальної теорії права, а також концептуальних засад окремих галузей правового / законодавчого регулювання всіх видів правових відносин;

- аналітичні здібності (уміння й навички) для проведення дослідження соціально-правових явищ і законодавчих актів; опанування знань у галузі психології особистості та соціальної психології, соціології, демографії, економіки і політології;

- дотримання моральних (етичних) правил взаємин між людьми, а також правил академічної / наукової доброчесності;

- достатні знання, уміння і навички в застосуванні правил письмової та усної мови, а також належне володіння найбільш поширеними іноземними мовами, які широко використовуються в міжнаціональному та науковому середовищі.

Правнича професія вимагає від правознавця-дослідника таких розвинених рис характеру, як:

- свобода і самостійність мислення²³ у виборі науково обґрунтованих методів та інструментів своєї діяльності;

- об'єктивність і повнота здійснення наукового й науково-практичного дослідження та формулювання його результатів;

- особиста відповідальність перед собою і суспільством / державою за належну наукову обґрунтованість власних пропозицій і рекомендацій.

Оскільки майже всі зазначені вище види правничої діяльності (окрім дослідницької) віднесені до категорії «регульованих професій» в усіх країнах світу, ними можуть займатися особи, які мають повну правничу освіту, а також пройшли спеціальні процедури відбору і допуску на відповідність своїх знань, умінь і навичок вимогам / стандартам того чи іншого виду професійної правничої діяльності.

1.3. Допуск до правничої професії

Допуск до правничої професії визначає рівень знань, умінь і навичок, тобто, з одного боку, здатність особи до реалізації місії, мети і завдань цієї професії, а іншого — рівень розвитку її професійної відповідальності за результати своєї діяльності перед собою, професійною спільнотою і суспільством. Саме тому,

²³ Найболючішою проблемою у цій сфері правничої діяльності залишаються різні форми плагіату як спосіб використання чужого інтелектуального продукту без зазначення його автора / авторів.

ґрунтуючись на загальній характеристиці правничої професії, представлений у двох попередніх підрозділах цього розділу монографії, і з огляду на те, що ця професія належить до категорії регульованих²⁴, зосередимо увагу на процедурах допуску кандидатів до виконання функцій і повноважень правника незалежно від їх професійної спеціалізації.

Наголосимо, що на загал при допуску до правничої професії особлива увага приділяється морально-психологічним якостям кандидатів, їх спроможності надавати належні правничі послуги / допомогу будь-якій людині незалежно від її віку, статі, освіти, національної чи релігійної приналежності, сексуальної орієнтації, статків чи вад характеру й поведінки. Саме тому в усіх країнах світу прискіплива увага приділяється аналізу рис характеру й повсякденної поведінки майбутнього правника, спроможності контролювати власні емоції, умінню в процесі надання правничої допомоги відсторонитися від власних інтересів і пріоритетів та проявляти належну увагу, емпатію та нести персональну професійну відповідальність за результати своєї роботи²⁵.

Для ухвалення остаточного рішення про допуск кандидатів до виконання професійних правничих повноважень законодавчим актом або рішенням кваліфікаційної комісії, як правило, встановлюється мінімальний сумарний (за всі етапи процедури допуску) прохідний бал, отримання якого дозволяє здійснити допуск (ліцензувати) кандидата / кандидатки в правничу професію.

Зауважимо, що в цій частині монографії аналізу піддані загальні (типові) вимоги й процедури такого допуску як у межах національних правил України, так і інших країн світу, зокрема *Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії* (далі — *Великої Британії*) і *Сполучених Штатів Америки* (далі — *США*). Умови допуску особи до правничої професії в країнах Європи представлені на прикладах окремих держав, які, з одного боку, мають історичні та культурно-правові відмінності, а з іншого — тісно пов'язані з історією

²⁴ Регульованою вважається професія, у межах якої допуск до професійної діяльності, присвоєння та підтвердження професійної кваліфікації визначаються законом або міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України. Допуск до регульованої професії / спеціальності здійснюється уповноваженими професійними органами самоврядування або державними органами на підставі критеріїв, встановлених законодавством України або іншої держави. Загальними базовими критеріями до регульованої професії є наявність відповідного рівня вищої / спеціальної освіти, а також відповідних професійних компетентностей та особистісних морально-психологічних якостей кандидата / кандидатки на виконання відповідних функцій і повноважень.

²⁵ Саме на таких індивідуальних якостях характеру й поведінки правників зосереджують увагу майже всі міжнародні корпоративні та національні акти — конвенції, кодекси, правила, рекомендації — щодо професійної правничої етики, посилення на які містяться у списку використаних і рекомендованих джерел.

України, зокрема Литовської Республіки (далі – Литва), Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН), Республіки Польща (далі – Польща), Турецької Республіки (далі – Туреччина), Французької Республіки (далі – Франція).

1.3.1. Україна. Сьогодні в Україні існують такі процедури та базові критерії допуску до правничої професії та її основних / базових спеціальностей:

- наявність повної вищої правничої освіти на рівні магістра або спеціаліста;
- успішне проходження спеціальної первинної підготовки / стажування;
- можливе проходження спеціальної перевірки особи кандидата / кандидатки з боку спеціально уповноважених органів держави на предмет його / її відповідності майбутній професійній діяльності;
- позитивні результати співбесіди²⁶ кандидата / кандидатки з членами відповідної кваліфікаційної комісії на предмет презентації та оцінювання його / її професійних компетентностей і морально-психологічних якостей на придатність ефективно та якісно виконувати відповідні професійні функції та повноваження;
- успішне складання професійного кваліфікаційного іспиту для отримання допуску до правничої професії / спеціальності.

Для проходження процедури допуску на заняття правничою діяльністю кандидат / кандидатка подають до відповідних кваліфікаційних комісій органів держави та/або професійного самоврядування комплект оригіналів або належним чином оформлених копій документів²⁷, що засвідчують:

- а) наявність диплома про рівень правничої освіти;
- б) наявний трудовий стаж, у тому числі за правничою професією / спеціальністю;
- в) декларування майнового стану²⁸;
- г) доброчесність²⁹;
- г) рекомендацію-характеристику від громадськості або правничої спільноти щодо прийнятності особи працювати правником за відповідною спеціалізацією (якщо така вимога передбачена наявними процедурами).

Складання професійного кваліфікаційного іспиту для майбутніх адвокатів, прокурорів, нотаріусів, суддів відбувається у формі письмового тестування

²⁶ За умови, що така співбесіда передбачена відповідною процедурою допуску до певної правничої спеціальності.

²⁷ Перелік обов'язкових документів та іншої інформації встановлений відповідними профільними законами, що регулюють певний вид професійної правничої діяльності, та / або відповідними рішеннями органів професійного самоврядування.

²⁸ Майнову декларацію подають ті особи, які претендують на зайняття відповідної правничої посади в органах державної влади і місцевого самоврядування, а також на посади судді та прокурора.

²⁹ Декларацію доброчесності подають ті, хто претендує на посаду судді або члена Вищої ради правосуддя.

знань із законодавства та виконання письмових завдань, спрямованих на розв'язання спеціально розроблених модельних кейсів різних правових ситуацій, що виникають чи можуть виникнути в правничій практиці. Оцінювання виконаних тестових завдань і правничих кейсів відбувається за спеціальною бальною системою. Також за бальною системою оцінюються результати проходження співбесіди (або усної форми кваліфікаційного іспиту) з членами кваліфікаційної комісії. Окремою процедурою може бути проходження психофізіологічного тестування, за результатами якого експерти-психоаналітики складають відповідну характеристику кандидата / кандидатки.

Оцінювання придатності кандидата / кандидатки до виконання своїх повноважень відбувається за певними критеріями, що де-факто закарбовані в принципах (основних засадах) здійснення правничої діяльності, передбачених як у законодавчих актах, присвячених регулюванню окремих правничих спеціальностей, так і корпоративних правилах професійної етики, що містяться в деонтологічних кодексах / правилах для адвокатів, прокурорів, нотаріусів, суддів і правознавців-дослідників. Ці принципи-критерії значною мірою типові, спільні для всіх правничих спеціалізацій в Україні та містять такі положення³⁰:

³⁰ Про адвокатуру і адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5076-17>;

Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18>;

Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо відновлення роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України : Закон України від 13 липня 2021 року № 1629-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1629-20>;

Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>;

Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>;

Правила адвокатської етики від 9 червня 2017 року зі змінами від 15 лютого 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001891-17>;

Кодекс професійної етики і поведінки прокурорів, затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів 27 квітня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001900-17>;

Про затвердження Кодексу суддівської етики : рішення XI (чергового) з'їзду суддів України від 22 лютого 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001415-13>;

Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України : наказ Міністерства юстиції України від 14 березня 2013 року № 431/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0424-13>;

Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 року № 1/9-650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v-650729-18>

- верховенство права і законність;
- справедливість і гуманізм;
- рівність всіх людей / громадян перед законом;
- демократичність і незалежність;
- конфіденційність і компетентність;
- об'єктивність і неупередженість;
- чесність і порядність.

В інших країнах світу протягом тривалого часу існують подібні процедури допуску до правничої професії зі своїми відмінностями та особливостями. На прикладах розглянемо, як відбувається допуск до правничої професії в окремих країнах Європи та Північної Америки.

1.3.2. Велика Британія. Правники Англії та Уельсу традиційно багато століть поділяються на дві самостійні й незалежні одна від одної категорії — соліситорів і баристерів³¹.

Правовий статус соліситорів регулюється Законом «Про соліситорів» 1974 року³², у якому визначені умови вступу до правничої корпорації /

³¹ Реформа юридичних професій у Великій Британії, реалізована Законом «Про суди і юридичні послуги» (1990 року), прагнула зблизити статус одних і других, але вони, як і раніше, відрізняються традиціями, організацією, функціями і правилами професійної діяльності. Соліситори — найбільш численна група англійських адвокатів, які виконують функцію радників із загальних правових питань (фахівці широкого профілю, «домашні адвокати»), не пов'язану з розв'язанням справ у суді. Вони забезпечують оптимальний ритм правовідносин: ведуть переговори, складають заповіти, управляють майном, розв'язують нескладні питання в сімейних і трудових правових відносинах, забезпечують правовий супровід діяльності бізнес-компаній тощо. Соліситори мають право як виняток представляти інтереси свого клієнта в магістратських судах, у судах графств і в деяких місцевих судах, окремі соліситори отримали право виступати в Суді Корони лише для участі в касаційному провадженні в справах, що розглядаються магістратським судом за їх участі. Окрім того, такі соліситори можуть виступати на засіданнях Високого Суду в справах про банкрутство, а також брати участь у засіданнях Суду Європейського Союзу (Європейського суду справедливості) на рівних правах з баристерами.

³² Адвокатська діяльність в Англії та Уельсі регламентується нормативно-правовими актами Європейського Союзу, національними законами; актами делегованого законодавства; судовими й корпоративними прецедентами; Кодексом соліситорів, які працюють за наймом (1990 року), який регулює діяльність соліситорів, які працюють індивідуально (за межами соліситорських об'єднань), і встановлює принципи та умови їх професійної діяльності при вчиненні дій від імені певної особи; Кодексом соліситорської діяльності (1992 року), який визначає, чи правнича послуга здійснюється в межах їх професійної діяльності, забороняє надавати певні види правничих послуг, а також регулює діяльність зареєстрованих в Англії та Уельсі європейських адвокатів і адвокатів з інших країн щодо надання ними інших послуг, окрім тих, які пов'язані із соліситорською практикою.

об'єднання соліситорів, найбільш важливі правила професійної діяльності та етики, механізми професійної / дисциплінарної відповідальності, а також компетенції та послуги самої спільноти соліситорів. Зокрема, до компетенції цієї спільноти віднесено встановлення вимог до освіти й практичних навичок осіб, які бажають стати соліситорами, а також контроль за їх виконанням.

Допуск до посади адвоката-соліситора відбувається шляхом інтенсивної професійної підготовки, яка передбачає:

- здобуття диплома про вищу освіту, як правило, за спеціальністю «право». Якщо особа має диплом про вищу освіту за іншою спеціальністю, що визнається еквівалентною правничій, вона зобов'язана скласти загальний професійний екзамен (Common Professional Examination, CPE) після проходження однорічного спеціального навчального курсу, орієнтованого на засвоєння принципів права;

- незалежно від наявності диплома про вищу освіту особи, які бажають стати соліситорами (як ті, які мають правничу освіту, так і ті, які пройшли спеціальний однорічний навчальний курс і склали CPE), додатково проходять однорічний підсумковий курс Спілки юристів Великої Британії (Law Society's Finals Course) і складають проміжні іспити із семи дисциплін, включаючи професійну етику³³. Після закінчення такого спеціального однорічного навчального курсу всі претенденти складають чотири іспити з різних галузей права, а також окремий екзамен з ведення справ приватних клієнтів чи справ підприємств і фірм;

- після складання підсумкових іспитів майбутні соліситори проходять дворічне стажування в соліситорських правничих фірмах, де набувають практичний досвід;

- за результатами успішного стажування особа приймається до складу соліситорів і може вільно займатися юридичною практикою, як правило, на посаді помічника соліситора-адвоката³⁴. Такий порядок захищає від фактів / випадків можливої безвідповідальності чи недосвідченості молодих правників³⁵;

³³ З 1993 року особи зобов'язані пройти навчальний курс з юридичної практики. При цьому особливий акцент робиться на набутті умінь і навичок застосування теоретичних знань, зокрема 25 % навчального часу присвячується складанню документів, веденню переговорів, адвокатській практиці та юридичним дослідженням. Окрім того, таких осіб навчають професійної етики та фінансової звітності, оскільки соліситори часто мають справу зі значними грошовими сумами своїх клієнтів.

³⁴ Займатися самостійною адвокатською практикою та стати партнером юридичної компанії соліситорів такий правник зможе лише після трьох років роботи помічником соліситора.

³⁵ Див.: Бігун В. Добір кандидатів і кваліфікація судді у Великій Британії. *Юридична газета*. 2006. № 23. С. 22.

– усі соліситори-практики зобов'язані щорічно отримувати сертифікат на ведення юридичної практики, що засвідчує його / її відповідність необхідним вимогам і дотримання правил професійної етики, визначених Спілкою соліситорів Англії та Уельсу;

– соліситори та зареєстровані в Англії юристи інших європейських країн зобов'язані присвячувати не менше ніж 16 годин кожного календарного року своєму професійному розвитку, зокрема відвідуванню різноманітних тренінгів, семінарів тощо, які проводять спеціалізовані організації, акредитовані Спілкою соліситорів.

Баристери — це адвокати³⁶, які надають послуги, пов'язані із судовим розглядом матеріалів сторін, яких вони представляють. Сфера їх діяльності — участь у судових процесах у справах, які вони отримують від соліситорів (не безпосередньо від клієнта), і презентація перед судом відповідної правової позиції сторони в справі.

Наявність у кандидата / кандидатки диплома про вищу правничу освіту не є обов'язковою вимогою та умовою, щоб стати баристером, як і для того, щоб стати соліситором. Водночас наявність такого диплома звільняє випускника правничої школи університету від складання додаткового іспиту, обов'язкового для того, хто має диплом іншого, не правничого ступеня, тобто іспиту за загальною програмою для студентів-правників. Процедура допуску особи до посади баристера-практика має декілька складових:

– особи з вищою юридичною освітою та ті, які склали загальний правничий іспит, мають бути зараховані в одну з британських шкіл-гільдій і пройти там однорічний курс освітньої підготовки;

– після успішного складання випускного іспиту в школі-гільдії, ще до отримання права займатися правничою практикою самостійно, майбутній баристер має пройти стажування протягом не менше ніж 12 місяців під керівництвом

³⁶ Термін «баристер» (від англ. *bar* — бар'єр у судовій залі, за яким перебувають судді) з'явився в XV столітті й означав «допуск до судового бар'єра», тобто право брати участь у судовому процесі в інтересах свого клієнта. Баристер не має права взяти собі клієнта «з вулиці», оскільки його завантаження та гонорар певною мірою залежать від соліситора, який веде справу. Баристерам на відміну від соліситорів заборонено створювати комерційні партнерські організації, хоча вони мають право об'єднуватися в асоціації (*sets of chambers*) по 12–15 осіб, які спеціалізуються в одній сфері діяльності та яку очолює клерк (менеджер). Королівські баристери вважаються елітою спільноти баристерів, з-поміж них обираються судді Високого Суду та судів графств. Для того, щоб стати королівським баристером, необхідно відповідати таким професійним вимогам: не менше ніж 10 років практичної діяльності баристером, досягнення значних успіхів у професійній діяльності, а також безумовні повага та професійно-моральний авторитет серед колег. Див.: Луць Л. А. Сучасні правові системи світу. Львів, 2003. URL: http://www.pravo.vuzlib.org/book_z1324_page_30.html

старшого члена Асоціації баристерів. Умови прийняття особи в члени Асоціації баристерів: а) вік — не менше ніж 21 рік; б) сплата вступного внеску; в) складання підсумкового екзамену за фахом³⁷.

Судді вищих судів зазвичай призначаються з-поміж королівських баристерів, але законом передбачено також, що посади суддів можуть обіймати не лише баристери, а й інші особи, які отримали адвокатське свідоцтво та мають досвід правничої роботи, що обчислюється залежно від рівня суду (наприклад, для судді суду графства — сім років правничого стажу, судді Високого Суду — 15 років)³⁸.

У судовій практиці Англії та Уельсу чимало справ розглядаються суддями, які взагалі не мають правничої освіти й призначаються в місцеві суди лише тому, що володіють спеціальними знаннями, досвідом і суспільним визнанням (позитивним авторитетом). Зокрема, багато справ розглядають мирові судді магістратур. Судді всіх рівнів призначаються лорд-канцлером, який де-факто виконує функції міністра юстиції Великої Британії.

Окрім соліситорів і баристерів, у Великій Британії існують інші посади, що належать до правничої професії.

Генеральний аторней (*attorney-General*) і його заступник — генеральний соліситор — члени Кабінету Міністрів і головні юридичні консультанти уряду, ведуть судові та інші юридичні справи, що стосуються інтересів держави, а також підтримують обвинувачення в суді в кримінальних справах, які мають політичне значення.

Також існує посада директора з державного обвинувачення (*Director of Public Prosecutions*), який керує органами прокуратури й призначається на посаду Генеральним аторнеєм. Претендент / претендентка на цю посаду має мати не менше ніж 10 років практичної правничої діяльності.

Основний вид професійної діяльності нотаріуса безпосередньо не пов'язаний з юриспруденцією і не вимагає обов'язкової вищої / університетської правничої освіти. Нотаріусами в Англії та Уельсі можуть працювати особи, які пройшли спеціальні процедури допуску до цієї спеціальності та професійна компетенція й обізнаність яких підтверджена свідоцтвом на право здійснення діяльності соліситора або свідоцтвом на здійснення нотаріальної практики, обидва видаються Судом архієпископа Кентерберійського (голови Суду повноважень — державного органу, до компетенції якого віднесені повноваження щодо допуску до нотаріальної діяльності).

³⁷ Див.: Луць Л. А. Сучасні правові системи світу. Львів, 2003. URL: http://www.pravo.vuzlib.org/book_z1324_page_30.html

³⁸ Див.: Ястребов А. В., Руденко Ю. И. Юридические профессии в Соединенном Королевстве (Англия и Уэльс). *Нотариальный вестник*. Июль 2012. URL: <http://www.notariat.ru/publ/zhurnal-notarialnyj-vestnik/archive/2962/2966/>

Вимоги до зайняття такої посади залежать від класу (рівня) нотаріальних послуг, на який претендує особа. В Англії та Уельсі функціонують три класи нотаріусів:

- 1) *загальні нотаріуси*, або, як їх ще називають, «нотаріуси-писарі», територіальна компетенція яких охоплює всі частини Англії та Уельсу;
- 2) *окружні нотаріуси*, соліситори-практики, які діють у межах визначеної території — нотаріального округу;
- 3) *церковні нотаріуси*, які здійснюють свою діяльність при судах.

Особи, які бажають обійняти посаду загального нотаріуса (*писаря*), повинні відповідати певним вимогам³⁹ і виконати такі процедури:

- володіти не менше ніж двома іноземними мовами;
- пройти обов'язкове основне п'ятирічне стажування на посаді секретаря (помічника) нотаріуса;
- пройти додаткове стажування в закордонній нотаріальній конторі;
- отримати поручительство не менше ніж двох нотаріусів, які мають підтвердити кваліфікованість, компетентність і чесність кандидата / кандидатки на посаду;
- скласти кваліфікаційний іспит;
- скласти присягу нотаріуса.

Окружні нотаріуси — це адвокати-практики, тому спеціальне стажування вони можуть не проходити, а кваліфікаційний іспит складають лише з правових і процесуальних аспектів нотаріальної практики. Проте свідоцтво на право здійснювати нотаріальну діяльність їм видається тільки на підставі заяви мешканців відповідного нотаріального округу, якою підтверджується нестача наявної кількості нотаріусів-практиків у цьому окрузі.

Церковні нотаріуси призначаються на посаду зі складу архіваріусів церковних судів⁴⁰, які за посадою є соліситорами. Вони звільнені від обов'язку

³⁹ Наявність вищої правничої освіти для загальних нотаріусів, з одного боку, не вимагається, оскільки її відсутність компенсується тривалим стажуванням, а з іншого — видача свідоцтва нотаріуса особі, яка не має такої освіти, на практиці достатньо проблематична процедура.

⁴⁰ Церква Англії (Англiканська церква) має статус державної та раніше мала виключну або невиключну предметну юрисдикцію у справах про шлюб і розлучення, заповіти, наклепи тощо. З XIX століття юрисдикція церковних судів звузилася головним чином до питань церковного майна та мандрівного духовенства. У кожній єпархії є канцлер (або адвокат / нотаріус), який також виконує функції судді в консисторному суді єпархії. У системі церковних судів існують апеляційні судові інстанції — Суд архієпископа Кентерберійського та суд архієпископа Йоркського і вища судова інстанція — Судовий комітет Таємної ради Англiканської церкви.

Суди Англії та Уельсу. Вікіпедія : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%B8_%D0%90%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D1%96%D1%97_%D1%82%D0%B0_%D0%A3%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%83

отримувати свідоцтво про право на заняття нотаріальною діяльністю згідно з Актом про церковні ліцензії⁴¹.

Таким чином, у Великій Британії баристером, соліситором, суддею, аторнеєм або нотаріусом може стати тільки добропорядна, чесна, освічена та висококваліфікована людина, яка не лише має достатньо високий рівень теоретичної і практичної підготовки, але й усвідомлює важливість власної місії правника та відповідальність за кожен крок своєї професійної діяльності.

1.3.3. Сполучені Штати Америки. У США існують різні процедури допуску до правничої професії, зокрема: а) допуск до адвокатської діяльності; б) обмежений допуск до юридичної практики; в) набуття статусу іноземного юридичного консультанта; г) допуск *pro hac vice* (дозвіл суду на представництво в суді чи надання правничих консультацій для участі в судовій справі) тощо⁴².

Вступ до адвокатури — це єдиний спосіб отримати допуск до юридичної практики для того, щоб стати правником у США. Юрисдикція кожного штату США самостійно встановлює правила допуску до адвокатської діяльності, яка, як правило, здійснюється лише в її межах.

Необхідно підкреслити, що випускник правничої школи університету США разом з дипломом про відповідний академічний ступінь не отримує «автоматичного права» здійснювати адвокатську практику. Щоб стати адвокатом (отримати патент на адвокатську практику), необхідно скласти професійний іспит, тобто пройти додаткову атестацію своєї професійно-моральної підготовки до виконання адвокатських повноважень⁴³. При цьому патент ви-

⁴¹ Бондарева М. Англосаксонський нотаріат: особливості організації та функціонування. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2007. Вип. 74–76. С. 43–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2007_74-76_13

⁴² Окрім адвокатури, у США існують різноманітні громадські організації правників, які об'єднують правників за різними критеріями для реалізації спільних інтересів. Деякі адвокатські асоціації створені для допуску до окремих судів або установ: наприклад, правник може отримати індивідуальну ліцензію для представництва інтересів у Верховному Суді США, Апеляційному суді США, Відомстві США з питань патентів і фірмових знаків. Деякі федеральні судові округи мають спеціальні правила, що передбачають вимоги до кандидатів на допуск до практики у федеральних судах, розташованих на території певної юрисдикції.

⁴³ Більшість штатів США (34 з 50) допускають до юридичної (адвокатської) практики випускників іноземних правничих шкіл. Водночас вони встановлюють спеціальні правила й вимоги до них. Частина штатів надає кандидатам право допуску до складання адвокатського іспиту у своїй юрисдикції (незалежно від статусу випускника іноземної правничої школи) лише за умови отримання ними освітньо-кваліфікаційного рівня магістра, присвоєного акредитованою американською правничою школою в США. Тому іноземні громадяни-правники для допуску до складання адвокатського іспиту й подальшого вступу до адвокатури зазвичай проходять додатковий курс навчання з метою отримання *graduate law degree* (що дорівнює освітньо-кваліфікаційному рівню магістра), щоб уникнути необхідності здобуття базової юридичної освіти в США.

дається на право займатися адвокатською практикою не на всій території США, а тільки на території того штату, де збирається практикувати кандидат / кандидатка в адвокати⁴⁴.

Правила допуску до юридичної практики в США не передбачають вимог до кандидатів щодо громадянства й часу проживання в штаті. Тобто членство в адвокатурі не є прерогативою лише громадян США. Процедури допуску (складання професійного іспиту) до правничої / адвокатської діяльності передбачають такі етапи:

- вивчення документів, які надають самі кандидати, і за необхідності збір додаткових матеріалів, заслуховування осіб, які можуть повідомити певні відомості про кандидата / кандидатку тощо;

- складання кандидатом / кандидаткою професійного іспиту, що проходить у декілька етапів:

- а) *перша загальна частина* («*multistate*» *bar examination*) у формі тестів з варіантами відповідей на знання загальних питань права, за результатами якої потрібно набрати «прохідний бал» для допуску до

⁴⁴ Попри те, що у США кожен штат — самостійна юрисдикція, більшість з них не мають спеціального законодавства, що регулює процес допуску до юридичної практики. У тих юрисдикціях, де відсутнє законодавче регулювання допуску до юридичної практики, існує так зване «судове регулювання», яке здійснюють суди вищих інстанцій цієї юрисдикції. Правила допуску до юридичної практики зазвичай ухвалюють верховні суди окремих штатів. Суди, виходячи з того, що Конституція США не передбачає окремого конституційного права особи на здійснення юридичної практики, підтримують позицію адвокатури як установи штату, згідно з якою вона має право встановлювати вимоги до заявників на отримання дозволу (ліцензії / патенту) на заняття юридичною практикою. Таким чином, відповідальні органи адвокатури залишають за собою право ставити високі вимоги до кандидатів для надання ліцензії / *патенту* на заняття юридичною практикою. При цьому вони зобов'язані поважати конституційні й громадянські права кандидатів та обґрунтовувати зміст умов і вимог для отримання такої ліцензії. Ліцензія / патент на право заняття адвокатською практикою в судах окремого штату не дає правникам право займатися такою практикою у федеральних судах, навіть тих, що розташовані на території цього штату. Хоча федеральне законодавство єдине для всієї країни, у США немає єдиного центру, де можна отримати такий дозвіл. Тому правники, які вступили до адвокатури свого штату, повинні звернутися в місцевий федеральний суд й отримати там дозвіл на практику в суді відповідного федерального округу. Оскільки в деяких штатах може бути декілька федеральних судових округів, правнику, можливо, доведеться отримати декілька дозволів — для кожного суду окремо. У більшості федеральних судових округів отримання права на заняття адвокатською практикою в суді округу зведено до сплати відповідного місцевого мита / податку і формальної процедури приведення до присяги федеральним суддею. Зазвичай проводиться «масова» церемонія приведення до присяги одночасно декількох адвокатів у місцевому і федеральному суді через певний час після оголошення результатів екзаменів на допуск до адвокатської діяльності.

б) другої спеціальної частини, яка складається з написання відповідей на питання, що стосуються законодавства конкретного штату США, позитивний результат якої дозволяє перейти до

в) третьої частини іспиту — з питань професійної відповідальності (Multistate Professional Responsibility Examination), обов'язкової майже у всіх штатах США;

– дослідження моральних якостей кандидата / кандидатки й ухвалення рішення про видачу чи відмову у видачі свідоцтва на право здійснювати адвокатську діяльність⁴⁵.

Таким чином, основні (базові) вимоги до заняття професійною правничою діяльністю в США:

- віковий ценз — більше ніж 21 рік, що, як правило, сягає не менше ніж 25-річного віку особи;
- наявність професійної кваліфікації, що включає:
 - загальну вищу освіту (освітньо-кваліфікаційний рівень університету або коледжу);
 - правничу вищу освіту (освітньо-кваліфікаційний рівень — L.L.M., або навчання в правничому офісі / юридичній фірмі, або комбінація — навчання в правничій школі й правничому офісі або правнича школа та стаж юридичної практики);
- позитивне складання кваліфікаційних іспитів:
 - адвокатський іспит — дво-триденний іспит у юрисдикції штату на допуск до практики (може включати есе-запитання й тести);
 - мультиштатний іспит-тест з питань професійної відповідальності, під час якого перевіряються знання правил, принципів і загального права щодо юридичної професії в США. Тест також включає питання суддівської етики, у тому числі питання конфлікту інтересів, юридичної незалежності й політичної діяльності суддів;
- визначення професійної придатності, психічних і моральних якостей характеру кандидата / кандидатки;

⁴⁵ Не отримавши допуску до адвокатури конкретного штату, правник не має права займатися там юридичною практикою. Ця заборона поширюється на різні аспекти адвокатської діяльності, включаючи юридичні консультації та складання документів. Адвокат з іншого штату може брати участь у судовому розгляді лише тоді, коли суддя цього штату надасть спеціальний дозвіл у межах конкретної справи (*pro hac vice*), при цьому такий адвокат має працювати лише разом з місцевим адвокатом. В інших випадках у більшості штатів адвокат, що збирається практикувати в конкретному штаті, повинен скласти екзамen на допуск у місцеву адвокатуру. У деяких штатах правник може бути допущений до адвокатських повноважень і без додаткового іспиту, якщо має досвід адвокатської практики в іншому штаті протягом останніх 5–7 років.

– складання присяги: кандидат / кандидатка має скласти присягу на вірність Конституції й законам США та відповідного штату, у якому бажає отримати допуск до адвокатської практики.

До інших факультативних вимог належить, наприклад, передбачена правилами деяких штатів умова попередньої реєстрації наміру вступу до адвокатури або складання попередніх іспитів ще на етапі навчання⁴⁶.

1.3.4. Литва. У Литві правнича професія традиційно представлена такими спеціальностями: адвокат, суддя, прокурор, нотаріус — допуск до виконання повноважень яких здійснюється відповідно до законодавства Республіки⁴⁷.

Адвокатом може бути фізична особа (заявник), яка відповідає таким вимогам:

- має громадянство Литви або держави-члена Європейського Союзу;
- має ступінь бакалавра або магістра з правознавства або професійну кваліфікацію правника з одноступеневою університетською освітою;
- має не менше ніж п'ять років правничої практики або два роки стажу на посаді помічника адвоката;
- має бездоганну репутацію⁴⁸;
- володіє державною мовою;

⁴⁶ Бігун В. Отримання допуску до юридичної практики в США. Юридичний журнал. 2002. № 3. С. 29–30.

⁴⁷ Див. закони Литви:

«Об адвокатуре». URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.445415?jfwid=i3h7wi2cr>;

«О прокуратуре». URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.63492?jfwid=-n126u3sdm>;

«О судах». URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.63666?jfwid=i3h7wgpaq>;

«О нотариате». URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.273440?jfwid=2r1m3lux>;

«Об утверждении статута службы в прокуратуре Литовской Республики». URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.61952?jfwid=pd6eq2392>

⁴⁸ Бездоганна репутація кандидата в адвокати передбачає відсутність: а) судимості за умисне кримінальне правопорушення незалежно від її погашення, а також відсутність непогашеної судимості за вчинене кримінальне правопорушення; б) звільнення з посади судді, прокурора, адвоката, помічника адвоката, нотаріуса, кандидата в нотаріуси (асесора), представника нотаріуса, судового виконавця, судового пристава, помічника судового пристава за порушення професійної чи службової діяльності або звільнення з посади державного службовця із застосуванням службового покарання чи від будь-якої роботи за грубе порушення трудових обов'язків протягом останніх (перед зверненням щодо допуску до посади адвоката) трьох років; в) зловживання психотропними, наркотичними, токсичними речовинами або алкоголем; г) відповідності вимогам, встановленим для адвокатів у Кодексі етики адвокатів Литви, що можуть бути застосовані до заявника, якби він / вона стали адвокатом.

- склала адвокатський кваліфікаційний іспит⁴⁹;
- не має вад здоров'я, що можуть перешкоджати виконанню повноважень адвоката⁵⁰.

Особа, яка бажає стати адвокатом, повинна пройти такі процедури допуску до професії:

- отримати допуск для складання адвокатського кваліфікаційного іспиту, надавши відповідні документи, передбачені Законом «Про адвокатуру»;
- позитивно скласти адвокатський кваліфікаційний іспит;
- подати клопотання / заяву до Адвокатури Литви з проханням визнати заявника адвокатом, додавши відповідні документи про освіту, складання адвокатського кваліфікаційного іспиту, стан здоров'я тощо;
- Адвокатура Литви протягом 45 днів ухвалює рішення про визнання / невизнання особи адвокатом⁵¹;
- Адвокатура Литви формує особисту справу адвоката, вносить⁵² його / її прізвище до Списку / Реєстру адвокатів Литви та видає відповідне свідоцтво адвоката після складання присяги⁵³.

Прокурорами шляхом конкурсного відбору можуть бути призначені громадяни Литви, які:

- володіють державною мовою;
- мають, як правило, вищу освіту;
- мають необхідні для виконання прокурорських повноважень фізичні дані, інтелектуальний рівень і моральні якості.

⁴⁹ Такий іспит не складають особи, які мають не менше ніж сім років суддівського стажу або є докторами філософії (PhD) чи габілітованими докторами у сфері правознавства.

⁵⁰ Критерії стану здоров'я особи встановлені Міністерством охорони здоров'я та Міністерством юстиції Литви.

⁵¹ Адвокатура має право призупинити розгляд клопотання про визнання особи адвокатом для з'ясування (отримання додаткової інформації) відповідності кандидата вимогам до адвоката Литви.

⁵² Адвокат включається до Списку адвокатів-практиків Литви за умови, що особа склала присягу адвоката, застрахувала власну професійну цивільну відповідальність (адвоката або адвокатського об'єднання) і заявила про свою готовність здійснювати адвокатську діяльність в одній з форм, передбачених законом. Адвокати іноземних держав мають право здійснювати адвокатську діяльність у Литві лише на основі міжнародних договорів Литви про правничу допомогу (за певними винятками, передбаченими законом).

⁵³ Текст присяги: «Я, адвокат (ім'я, прізвище), клянусь берегти вірність Литовській Республіці, дотримуватися її Конституції, сприяти захисту прав, свобод і законних інтересів людини, сумлінно і чесно виконувати обов'язки адвоката, зберігати професійні таємниці та своєю поведінкою не наплюжити ім'я адвоката. Нехай допоможе мені Бог».

Статутом проходження служби в прокуратурі Литви, затвердженим законом, визначені вичерпні умови, за наявності яких особа не може бути призначена на посаду прокурора, а саме:

- непридатність обіймати конкретну посаду на підставі медичного висновку;
- наявність судимості за умисний злочин;
- спільне проживання з близькими родичами (батьками, братами, сестрами) або подружжям, засудженими за тяжкий умисний злочин;
- звільнення з попередньої роботи в судовій системі або зі служби в органах Міністерства внутрішніх справ або Державної безпеки за вчинки, що дискредитують ім'я працівника цих органів.

Прокурори призначаються на посади наказом Генерального прокурора Литви або його заступника на основі укладеного строкового (до 5 років) або безстрокового договору про службу в органах прокуратури. За певних, визначених законодавством умов особам, які призначаються на прокурорські посади, може бути встановлений випробувальний термін строком до трьох місяців. Спеціальних процедур допуску до прокурорської діяльності законодавство Литви не передбачає.

Суддею суду першої інстанції може бути призначений лише громадянин / громадянка Литви, що має:

- бездоганну публічну репутацію⁵⁴;
- вищу університетську правничу освіту академічного ступеня бакалавра та магістра права або професійний кваліфікаційний ступінь правника (одноступенева правнича освіта)⁵⁵;
- свідоцтво про свою благонадійність або дозвіл на виконання робіт чи ознайомлення з таємною інформацією;
- довідку про належний стан здоров'я, що дозволяє виконувати повноваження судді;
- трудовий стаж / досвід за правничою професією не менше ніж п'ять років⁵⁶;

⁵⁴ Особа не може вважатися такою, що має бездоганну репутацію для призначення на посаду судді, якщо: 1) була / є засудженою судом за вчинення злочину; 2) якщо після звільнення з посади судді, прокурора, адвоката, нотаріуса, пристава, працівника поліції або системи органів внутрішніх справ або державної служби за порушення професійної або службової діяльності не минуло п'яти років; 3) зловживає психотропними, наркотичними, токсичними речовинами або алкоголем; 4) не відповідає іншим вимогам правил суддівської етики.

⁵⁵ Здобута за кордоном правнича освіта визнається в порядку, встановленому урядом Литви.

⁵⁶ Якщо існують сумніви в стажу роботи особи за правничою професією, то стаж, необхідний для призначення на посаду судді, встановлює створена міністром юстиції Литви комісія з визнання стажу роботи за правничою професією.

– складений професійний іспит для кандидата на посаду судді⁵⁷.

Допуск на посаду судді передбачає проходження певних процедур відбору, що включають такі етапи:

- перевірка стану здоров'я кандидата / кандидатки на посаду судді⁵⁸;
- подання документів кандидатом / кандидаткою на посаду судді до Національної судової адміністрації та їх попередня перевірка;
- складання професійного іспиту;
- проведення співбесіди з членами Відбіркової комісії⁵⁹;
- ухвалення висновку (рішення) Відбіркової комісії про призначення / непризначення кандидата / кандидатки на посаду судді;
- рішення президента про призначення / непризначення на посаду судді;
- особа, призначена на посаду судді, до початку виконання своїх повноважень урочисто складає присягу судді перед президентом держави або сеймом (парламентом)⁶⁰.

⁵⁷ Від складання іспиту для кандидатів на посаду судді звільняються особи, які мають академічний ступінь доктора філософії (PhD) або габілітованого доктора з права, а також особи, які мають не менше ніж п'ять років стажу роботи на посаді судді за умови, що з моменту завершення роботи на посаді судді минуло не більше ніж п'ять років.

⁵⁸ Перевірка стану здоров'я кандидатів на посаду судді, яка передбачає психологічну оцінку з метою встановлення якостей характеру та пізнавальної діяльності особистості, здійснюється до складання ними професійного іспиту. Вимоги до стану здоров'я та порядок його перевірки затверджуються міністром охорони здоров'я та міністром юстиції за погодженням з Радою суддів. Перевірка стану здоров'я здійснюється у медичному центрі Міністерства внутрішніх справ.

⁵⁹ Відбіркова комісія до проведення співбесіди вивчає документи кандидата. На співбесіді оцінюються професійні знання та навички, здатність застосовувати теоретичні знання і навички на практиці, наявний стаж та якісні й кількісні показники правничої професійної діяльності, стаж роботи на посаді судді або іншої правничої роботи, дотримання етичних вимог і правил у попередній професійній, науково-педагогічній та іншій діяльності. Комісія додатково може врахувати думку / оцінку колективу суду, у якому особа претендує на посаду. Відбіркова комісія дає висновок щодо призначення / непризначення на посаду судді і надсилає його президенту Республіки. Президент у своєму рішенні про призначення / непризначення особи на посаду судді не обмежений висновком Відбіркової комісії.

⁶⁰ Текст присяги судді Литви: «Я, суддя (ім'я, прізвище), урочисто клянуся берегти вірність Литовській Республіці, чесно виконувати свої обов'язки, здійснювати правосуддя відповідно до Конституції і законів Литовської Республіки, захищати права, свободи та законні інтереси людини, завжди бути безпристрасним, чесним, гуманним, зберігати довірені мені державні таємниці та поводити себе так, як повинен суддя. Хай допоможе мені Бог».

Нотаріусом за відкритим конкурсом може бути призначена фізична особа, яка:

- має громадянство держави-члена Європейського Союзу, або іншої держави-учасниці Європейського економічного співтовариства, або Швейцарської Конфедерації;
 - володіє державною мовою;
 - має кваліфікаційні ступені бакалавра та магістра права або кваліфікаційний ступінь правника (за одноступеневою правничою університетською освітою);
 - не менше ніж два роки була кандидатом у нотаріуси (асесором) і склала кваліфікаційний іспит для зайняття посади нотаріуса, або є доктором філософії чи габілітованим доктором у сфері правознавства, або має не менше ніж п'ятирічний стаж педагогічної чи наукової діяльності і пройшла протягом не менше ніж шести місяців практику / стажування на посаді нотаріуса, або має п'ятирічний стаж іншої правничої діяльності та склала кваліфікаційний іспит і пройшла практику / стажування на посаді нотаріуса протягом не менше ніж шести місяців;
 - має бездоганну публічну репутацію⁶¹;
 - віком до 70 років;
 - не має проблем зі здоров'ям, внаслідок яких не могла б виконувати повноваження нотаріуса;
 - перемогла у відкритому конкурсі на зайняття посади нотаріуса.
- Призначенню на посаду нотаріуса передують такі процедурні етапи:
- надання Міністерству юстиції необхідних документів, що засвідчують бажання взяти участь у конкурсному відборі на посаду нотаріуса;
 - складання кваліфікаційного іспиту для зайняття посади нотаріуса;
 - конкурсний відбір на посаду нотаріуса;

⁶¹ Вважається, що особа не має бездоганної репутації, якщо: 1) має судимість за вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину незалежно від зняття чи погашення судимості або мала судимість за вчинення іншого злочину, якщо з дня відбуття покарання, відтермінування покарання або звільнення від покарання не минуло п'яти років; 2) мала судимість за вчинення кримінального проступку, якщо з дня набуття законної сили обвинувального вироку або звільнення від покарання не минуло п'яти років; 3) відсторонена від посади судді, прокурора, адвоката, нотаріуса, представника нотаріуса або пристава — за порушення професійної або службової діяльності або від посади державного службовця внаслідок набуття законної сили вироку суду за вчинений злочин відносно державної служби та публічних інтересів, якщо з дня звільнення з посади минуло менше ніж п'ять років; 4) зловживає алкоголем, психотропними, наркотичними або іншими речовинами, які негативно впливають на психіку; 5) поведінка чи діяльність особи не сумісні з вимогами Кодексу етики нотаріусів Литви.

– заснування нотаріального бюро, обов'язкове страхування професійної цивільної відповідальності нотаріуса та надання Міністерству юстиції зразків підпису й особистої печатки нотаріуса;

– призначення на посаду нотаріуса рішенням міністра юстиції Литви;

– складання присяги нотаріуса перед міністром юстиції, яка має такий зміст: «Я, нотаріус (ім'я, прізвище), клянусь бути відданим Литовській Республіці, виконувати її Конституцію та закони, завжди бути чесним і сумлінно виконувати обов'язки нотаріуса. Нехай допоможе мені Бог»⁶².

1.3.5. ФРН. У ФРН правнича професія має одну базову правничу спеціальність — професійний суддя. Інші правничі спеціальності — адвокат, прокурор, нотаріус, правник-державний службовець — похідні від суддівської. Де-факто допуск до правничої професії всіх спеціальностей сконцентрований на моделі підготовки професійного судді, а відповідні процедури передбачені спільним для суддів і прокурорів актом — Законом «Про судочинство»⁶³.

Для того, щоб стати суддею першої судової інстанції, необхідно виконати певні умови та пройти відповідні процедури відбору й допуску:

– відповідно до статті 116 Зasadничого Закону (конституції) бути німцем / німкенем, тобто громадянином / громадянкою ФРН, що засвідчили свою відданість вільному й демократичному засадничому порядку держави, а також мати необхідні соціальні навички для виконання повноважень судді;

– мати повну вищу / університетську правничу освіту, яку підтверджують: а) завершення першого (початкового) етапу навчання, що може тривати 2–4,5 роки, і складання першого державного іспиту; б) проходження обов'язкового дворічного підготовчого навчання (стажування) в судах загальної юрисдикції, прокуратурі, адміністративному органі / органі державного управління або в юридичних компаніях / фірмах (так званих «факультативних агентствах») — по три місяці в кожному з цих органів / установ, адвокатури (дев'ять місяців) — для складання другого державного іспиту; в) складання другого державного іспиту;

– бути професором права університету, на який поширюється дія федерального закону, що дає йому право обіймати посаду судді без складання відповідних державних іспитів;

– призначення на посаду судді відбувається спеціальним актом Міністерства юстиції Федерації або федеральної землі у чотирьох формах: 1) довічно

⁶² Останнє речення тексту присяги проголошується лише за добровільним вибором нотаріуса.

⁶³ Deutsches Richtergesetz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/drig/>

(безстроково)⁶⁴; 2) на визначений термін; 3) з випробуванням до п'яти років; 4) за рішенням спеціальної відбіркової комісії;

– особа, призначена вперше на посаду судді, у відкритому судовому засіданні складає присягу такого змісту: «Я присягаю виконувати судову посаду відповідно до Зasadничого Закону Федеративної Республіки Німеччина та закону, виносити рішення, судити в міру моїх знань і переконань незалежно від осіб, і служити справі правди та справедливості лише. Так допоможи мені, Боже»⁶⁵.

Для інших, перелічених вище видів юридичних спеціальностей існують свої особливості допуску до професійної діяльності.

Допуск до адвокатури регламентований Федеральним положенням «Про адвокатуру»⁶⁶, яким передбачені місцеві палати адвокатів, що ухвалюють рішення про надання дозволу чи відмову в наданні дозволу на заняття адвокатською діяльністю. Для допуску до адвокатської діяльності у ФРН потрібно виконати такі умови й процедури:

– До адвокатури може бути допущена тільки та особа, яка отримала кваліфікацію, що дозволяє обіймати посаду судді згідно із Законом «Про суддів»⁶⁷,

⁶⁴ Довічно може бути призначена суддею особа, яка пропрацювала суддею не менше ніж три роки після здобуття кваліфікації для зайняття судової посади. До трирічного стажу суддівської роботи може бути також зарахована робота на посадах державного службовця вищої державної служби; державної служби Німеччини або в міжнародній чи наднаціональній установі за умови, що вид і значення виконуваної роботи були подібними до роботи, пов'язаної з посадою на вищій державній службі; викладача права в німецькому науковому закладі вищої освіти або кваліфікованого викладача права в університеті; захисника, нотаріуса або адвоката, який отримав кваліфікацію для зайняття судової посади (асесора), помічника адвоката чи нотаріуса; інших професій за умови, що вид і значення виконуваної роботи придатні для передання знань і досвіду для виконання посади судді. Зарахування більш ніж двох років такої роботи передбачає наявність спеціальних знань і досвіду в особі, яка призначається на посаду судді.

⁶⁵ Присяга може бути складена без використання слів «Так допоможи мені, Боже». Судді, які перебувають на службі у федеральній землі, складають присягу, що може включати прихильність конституції землі та бути складена публічно іншим способом, а не лише на судовому засіданні.

⁶⁶ Федеральне положення про адвокатуру / пер. з нім. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/bundesrechtsanwaltsordnung-ukr.pdf>

⁶⁷ Щоб мати право займатися адвокатською діяльністю, потрібно спочатку прослухати курс права протягом шести семестрів в одному з університетів Німеччини. Потім успішно скласти два спеціальні іспити: перший — випускний у навчальному закладі. Наступний етап — стажування 3,5–4 роки в органах суду, прокуратури, нотаріату або адвокатури. Після закінчення стажування проводиться другий іспит під егідою Міністерства юстиції відповідної адміністративної території (землі).

або відповідає умовам зарахування до адвокатури згідно із Законом «Про діяльність європейських адвокатів у Німеччині», або пройшла перевірку на придатність відповідно до цього закону⁶⁸.

– Дозвіл на заняття адвокатською діяльністю видається за заявою особи⁶⁹ і починає діяти з моменту вручення свідоцтва, виданого Палатою адвокатів. Свідоцтво може бути вручено тільки тоді, коли претендент / претендентка склав / склала присягу та підтвердив / підтвердила укладення договору обов'язкового страхування професійної відповідальності або попередньо надав / надала письмове зобов'язання щодо страхового забезпечення адвокатської діяльності.

– Претендент / претендентка складає перед Палатою адвокатів присягу такого змісту: «Клянусь перед Богом, Всемогутнім та Всевидячим, захищати конституційний лад та добросовісно виконувати обов'язки адвоката. У цьому допоможі мені, Боже»⁷⁰. Факт складання присяги заноситься до протоколу, який має також містити дослівний текст присяги або обіцянки. Протокол під-

⁶⁸ При цьому положення Закону «Про встановлення професійної кваліфікації» не застосовуються.

⁶⁹ У наданні дозволу на заняття адвокатською діяльністю відмовляється у випадках, якщо особа: 1) за рішенням Федерального конституційного суду втратила одне із засадничих прав громадянина ФРН; 2) була позбавлена права обіймати державні посади на основі обвинувального вироку кримінального суду; 3) була виключена з переліку адвокатів за рішенням суду, яке набрало законної сили та з моменту набрання таким рішенням законної сили не минуло вісім років; 4) була обвинуваченою в судовому процесі в ролі судді у зв'язку з порушенням конституційних принципів або була звільнена чи відсторонена від посади судді за дисциплінарним рішенням, яке набрало законної сили; 5) своїми діями засвідчила, що не достойна професії адвоката; 6) у злочинний спосіб веде боротьбу з вільним демократичним суспільним ладом; 7) за станом здоров'я не має змоги постійно належним чином займатися адвокатською діяльністю; 8) займається діяльністю, що є несумісною з професією адвоката, зокрема з його статусом як незалежного органу, або яка може поставити під сумнів його незалежність; 9) перебуває на межі банкрутства (припущення про факт банкрутства робиться тоді, коли відкрито процедуру банкрутства стосовно майна особи або особу включено до реєстру, який ведеться судом, до компетенції якого належить виконання рішень); 10) певний час є суддею, державним службовцем, професійним солдатом або солдатом, окрім тих випадків, коли виконує завдання на громадських засадах або коли призупинено дію її прав та обов'язків на основі Закону «Про депутатів».

⁷⁰ Присяга може складатися і без релігійної клятви. Якщо закон дозволяє члену релігійної громади замість присяги використовувати іншу форму клятви, то він / вона може виголосити текст такої клятви. Особа, яка у зв'язку з релігійними або моральними переконаннями не хоче складати присягу, повинна надати обіцянку такого змісту: «Обіцяю захищати конституційний лад та добросовісно виконувати обов'язки адвоката».

писує адвокат і член правління Палати адвокатів, він долучається до особової справи адвоката.

- Після отримання дозволу і складання присяги претендент / претендентка стає членом Палати адвокатів, яка видала відповідний дозвіл. Після отримання дозволу особа може здійснювати свою діяльність з використанням найменування професії — «адвокат».

- Палата адвокатів веде електронний реєстр адвокатів, які мають дозволи на території її округу, та автоматизованим способом вносить дані, збережені в цьому реєстрі, до загального реєстру, який веде Федеральна палата адвокатів. Інформацію з реєстрів використовують органи державної влади та суди, позивачі, а також інші учасники правовідносин. До реєстру вносяться прізвище, ім'я, дата надання дозволу, адреса адвокатської контори та контактні дані.

При кожному суді ФРН має бути прокуратура. Прокурорами⁷¹ можуть бути призначені лише особи, які мають кваліфікацію для зайняття посади судді. Прокурорська служба прирівнюється до судової служби. Непостійні помічники судді можуть бути призначені прокурорами довічно. Федеральний генеральний прокурор і федеральні прокурори є державними службовцями і призначаються Федеральним президентом за пропозицією Федерального міністра юстиції та Міністерства захисту прав споживачів, що вимагає схвалення Бундесрату. Таким чином, будь-які спеціальні / особливі умови й процедури допуску до посади прокурора у ФРН відсутні.

Для того, щоб працювати нотаріусом у ФРН, особі, яка здобула університетську правничу освіту, необхідно додатково скласти іспити, передбачені Федеральним нотаріальним кодексом⁷². Нотаріуси — це незалежні державні службовці, які призначаються у федеральних землях для реєстрації юридичних дій (вчинення «нотаріального запису») і виконання інших завдань у сфері превентивного здійснення правосуддя. Нотаріуси призначаються довічно для виконання своєї посади як основного заняття при дотриманні таких умов:

- Нотаріусом можуть бути призначені лише ті правники, які відповідають Закону «Про судоустрій» (*Deutsches Richtergesetz*) і мають право обіймати судову посаду⁷³.

- Нотаріусами призначаються лише ті заявники, які відповідно до свого особистого характеру (психологічної характеристики) та попередньої роботи підходять для зайняття посади нотаріуса. Заявники не можуть бути призна-

⁷¹ Див.: Courts Constitution Act (*Gerichtsverfassungsgesetz — GVG*). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gvg/index.html

⁷² Federal Code for Notaries (*Bundesnotarordnung — BNotO*). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bnoto/index.html

⁷³ При цьому Закон «Про оцінювання професійної кваліфікації» (*Berufsqualifikationsfeststellungsgesetz*) до таких осіб не застосовується.

чені нотаріусами вперше, якщо після закінчення строку подання заяви досягли 60-річного віку.

– Особа має один з таких видів попереднього досвіду професійної практичної діяльності⁷⁴:

- адвокат, надавала правничу допомогу різним клієнтам упродовж не менше ніж п'яти років;
- здійснювала в майбутній нотаріальній юрисдикції протягом щонайменше трьох років без перерви діяльність, що за характером дотична до роботи нотаріуса;
- склала професійний іспит для нотаріусів і щороку брала участь не менше ніж 15 годин у нотаріальних заходах з підвищення кваліфікації, які проводять нотаріальні палати чи професійні організації, починаючи з календарного року, наступного за роком, у якому вона склала такий іспит;
- для здійснення нотаріальної діяльності як основного заняття, як правило, призначаються лише ті особи, які пропрацювали три роки стажером нотаріуса (нотаріус-асесор) у тій землі, у якій вони подали заяву на право бути призначеними довічно на посаду нотаріуса.

Основні процедури допуску до нотаріальної діяльності:

– Особа повинна надати докази того, що вона достатньо обізнана з професійною нотаріальною практикою, що підтверджується, як правило, проходженням після складання фахового іспиту для нотаріусів 160 годин практичних занять у нотаріуса.

– Конкурсний відбір серед претендентів на посаду нотаріуса здійснюється з урахуванням таких критеріїв: а) особисті та професійні здібності, у тому числі результати державного іспиту, складеного після закінчення університетської юридичної підготовки; б) результати підготовки до професії нотаріуса та складання професійного іспиту для нотаріусів; в) час, протягом якого вони працювали стажером нотаріуса.

– Професійний іспит для нотаріусів може скласти особа, яка допущена до юридичної професії протягом трьох років і відповідає умовам для призначення нотаріусом. Професійний іспит слугує доказом того, якою мірою особа

⁷⁴ Уряди федеральних земель уповноважені встановлювати в статутному документі положення про періоди військової або цивільної служби та періоди, протягом яких заявник тимчасово звільнився з посади, які зараховуються до попередньої службової діяльності; періоди, протягом яких заявнику було заборонено працювати відповідно до положень Закону «Про охорону материнства» (*Mutterschutzgesetz*), і періоди, коли заявник перебував у відпустці по догляду за дитиною, які зараховуються на час стажування в нотаріуса, а також у разі повторного призначення на посаду.

придатна для виконання повноважень нотаріуса, і складається з письмової та усної частин, що охоплюють увесь спектр службових функцій нотаріуса.

– Відбір претендентів на посаду *стажера нотаріуса* здійснюється на основі особистих і професійних здібностей особи з урахуванням державного іспиту, складеного після закінчення університетської юридичної підготовки. Стажери нотаріуса призначаються *земельним управлінням юстиції* після заслуховування рекомендацій нотаріальної палати. Стажери нотаріуса перебувають у публічно-правових трудових відносинах з державою під час виконання своїх обов'язків. З моменту призначення та протягом терміну служби вони отримують винагороду від палати нотаріусів, порівнянну з винагородою судді на випробуванні.

– Нотаріуси зобов'язані страхувати власну професійну відповідальність для покриття ризиків за фінансові збитки, спричинені їхньою професійною діяльністю як нотаріусів і діяльністю осіб, за яких вони несуть відповідальність. Договір страхування потрібно укласти зі страховою компанією, яка має право вести бізнес у Німеччині на загальних умовах страхування відповідно до положень Закону «Про страховий нагляд» (*Versicherungsaufsichtsgesetz*). Страхування повинно покривати всі ризики відповідальності, що підлягають страхуванню, і кожне окреме порушення обов'язків, яке може спричинити позов до нотаріуса.

– Нотаріуси призначаються на посаду Федеральним земельним управлінням юстиції після заслуховування нотаріальної палати та вручення особі довідки про призначення. У довідці вказується офіційний район і місце розташування нотаріуса, а також тривалість терміну призначення. Після вручення довідки про призначення нотаріус складає присягу такого змісту: «Я присягаю перед Богом Всемогутнім і Всезнаючим, що буду підтримувати конституційний лад і сумлінно та неупереджено виконувати обов'язки нотаріуса. Тож допоможи мені, Боже»⁷⁵.

1.3.6. Франція. Правнича професія у Франції представлена такими спеціальностями: адвокат, суддя / прокурор, нотаріус. Наголосимо, що організаційно-правова структура функціонування цих правничих спеціальностей відповідає переважно структурі судової гілки влади, має свої історичні передумови та є багаторівневою. У монографії ми аналізуємо лише загальні поло-

⁷⁵ Якщо присягу складає нотаріус-жінка, чоловіча форма іменника в німецькій мові замінюється жіночою формою. Якщо членам релігійної громади за законом дозволено використовувати іншу форму ствердження, ніж «клянуся», нотаріус, який є членом цієї релігійної громади, може використовувати її. Присяга може бути складена й без релігійного ствердження. Нотаріуси складають присягу перед головою суду, в окрузі якого вони працюватимуть. Вони не повинні виконувати жодних службових дій до складання присяги.

ження допуску до окремих видів правничої професії у Франції, а саме — умови та основні процедури / етапи.

Адвокатура. Правовий статус адвокатів Франції врегульований кількома законодавчими й нормативно-правовими актами⁷⁶, які закріплюють основні вимоги до кандидатів на посаду адвоката:

- Мати громадянство Франції, походити з країни-члена Європейського Союзу чи країни-учасниці Угоди про Європейський економічний простір або країни чи іншої адміністративно-територіальної одиниці, які не входять до складу Європейського Союзу та Європейського економічного простору, де громадянам Франції дозволено проживати на тих самих умовах, що й у Франції, і здійснювати професійну діяльність, обрану ними для себе у Франції, за умови, що інше не встановлено рішеннями Ради Європейського Союзу про приєднання заморських територій і країн Європейського економічного співтовариства, мати статус біженця або особи без громадянства, визнаний Французьким бюро із захисту біженців та осіб без громадянства.

- Мати щонайменше диплом майстер-1 з права⁷⁷ або диплом, визнаний у спільній постанові міністра юстиції та міністра у справах університетів еквівалентним французьким дипломам, які надають право на здійснення адвокатської діяльності⁷⁸.

- Отримати кваліфікаційний сертифікат адвоката, якщо інше не встановлено нормативно-правовими актами, або довідку про складання відповідних іспитів.

- Не бути раніше підданим кримінальному покаранню за вчинення діянь, які порушують принципи чесності, порядності та моралі.

- Не бути раніше підданим адміністративному або дисциплінарному стягненню у формі відсторонення від посади, виключення з реєстру, відставки, припинення дії дозволу або ліцензії за вчинення діянь того ж самого характеру, що й перелічені в попередньому абзаці.

⁷⁶ Закон «Про реформу окремих судових та правничих професій» від 31 грудня 1971 року № 71-1130; Декрет «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» від 27 листопада 1991 року № 91-1197; Закон «Про правила професійної етики адвоката» від 12 липня 2005 року № 2005-790; нормативне рішення «Про затвердження Регламенту адвокатури та адвокатської діяльності у Франції» № 2005-003.

Основные акты, регулирующие адвокатуру и адвокатскую деятельность во Франции / пер. на русский. URL: https://www.cnb.avocat.fr/sites/default/files/documents/textes_de_la_profession_en_russe_-_bd.pdf

⁷⁷ Свідоцтво про чотирирічну базову університетську освіту.

⁷⁸ Ця умова не є обов'язковою, якщо інше встановлено положеннями нормативно-правових актів про застосування директиви Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу № 2005/36/ЕС від 7 вересня 2005 року та інших директив щодо осіб, які здійснюють у Франції деякі їх функції та види діяльності.

– Не бути в судовому порядку визнаним особисто матеріально та фінансово неспроможним і не мати в минулому інших стягнень, передбачених положеннями Закону «Про ліквідацію підприємств або їх збереження під судовим наглядом», а також стягнень, передбачених Законом «Про конкурсне виробництво, ліквідацію майна, особисту неспроможність і банкрутство».

– Якщо адвокат походить з країни або іншої адміністративно-територіальної одиниці, яка не входить до складу Європейського Союзу або Угоди про Європейський економічний простір, і не має кваліфікаційного сертифіката адвоката, то для вступу до колегії адвокатів має скласти іспити для перевірки знань з права Франції.

– Якщо інше не передбачене положеннями нормативно-правових актів, що впливають з Директиви ЄС № 2005/36/ЄС від 7 вересня 2005 року та інших директив щодо осіб, які мають окремі офіційно підтверджені статуси або здійснюють окремі види діяльності, то для проходження курсу навчання, необхідного для здійснення адвокатської діяльності, необхідне успішне складання вступних іспитів у регіональному центрі професійної підготовки. Термін навчання в такому центрі становить не менше ніж 18 місяців й охоплює науково-теоретичні дисципліни та практичні заняття⁷⁹. Після успішного завершення навчання особа отримує кваліфікаційний сертифікат адвоката. Після цього адвокат проходить дворічне стажування зі спеціальності й одержує посвідчення, а його ім'я і прізвище вносять до списку Ордену адвокатів як повноправного члена.

Суддями (магістратами) у Франції можуть стати лише особи, які закінчили Національну школу магістратури Франції та отримали диплом і рекомендацію на посаду судді.

Основні вимоги й процедури допуску кандидатів на посаду судді у Франції:

- громадянство Франції;
- наявність вищої (університетської) правничої освіти;

⁷⁹ Курс навчання складається з трьох етапів, кожен з яких триває шість місяців. Протягом першого вивчаються загальні питання діяльності адвокатів, а саме — статус, професійна етика, практичні аспекти адвокатської діяльності. Другий період присвячений індивідуальній програмі навчання у CRFPA (місцевому центрі професійного навчання адвокатів) або EFB (професійній школі навчання колегії адвокатів), має форму професійного проекту, що дозволяє особі визначитися зі сферою діяльності. Третій етап передбачає стажування в адвоката. У французькому законодавстві немає винятків для звільнення від обов'язкового стажування. Після завершення навчання кандидат / кандидатка складає іспит, що має письмову та усну частини. Особа вважається такою, що успішно склала іспит, якщо набрала 130 і більше балів. Після отримання сертифіката про присвоєння статусу адвоката вона складає присягу перед апеляційним судом.

– необхідний стаж служби — тимчасове на 3-5-7 років призначення на суддівську посаду — магістратів у відставці, або прокурорів, або на інших адміністративних чи військових посадах;

– закінчення Національної школи магістратури Франції.

Підготовка суддів у Національній школі магістратури Франції — обов'язкова передумова для призначення на посаду судді вперше і передбачає: а) початкову підготовку та б) підвищення рівня кваліфікації суддів, які працюють, без відриву від роботи.

Початкова підготовка в Національній школі магістратури триває близько 30 місяців та охоплює такі етапи: перший — протягом 9 місяців загальна теоретична підготовка; другий — протягом 21-22 місяців проходження практики послідовно в суді першої інстанції, стажування в адвоката, в органах досудового розслідування, у пенітенціарній службі, в апеляційному суді, у судах цивільної і кримінальної юрисдикції, у суді для неповнолітніх, а також секретарем судового засідання.

Вимоги для вступу до Національної школи магістратури:

- громадянство Франції;
- наявність національного диплома про другий цикл вищої освіти;
- правосуб'єктність і належні моральні якості для виконання функцій судді;
- виконання обов'язків щодо служби у збройних силах Франції;
- задовільний стан здоров'я, який дозволяє належним чином виконувати повноваження судді.

За результатами конкурсу, відкритого для всіх кандидатів, відбувається зарахування до Національної школи магістратури як судового аудитора. Набір більшої частини членів судового корпусу здійснюється на основі «першого способу», що складається з проведення *трьох* видів відбіркових конкурсів, участь у яких можлива не більше ніж три рази. Програма вступних іспитів цих відбіркових конкурсів однакова і вирізняється високою складністю.

Особи, які мають: а) ступінь магістра права і чотирирічний досвід роботи в юридичній, економічній або соціальній сфері; б) ступінь доктора права і другий диплом про вищу освіту або здобувачі, які здійснюють навчальну або дослідницьку роботу в галузі права та мають після отримання ступеня магістра в) трирічний досвід практичної роботи, а також диплом про вищу освіту в одній з юридичних дисциплін, — можуть бути зараховані в Національну школу магістратури без вступного конкурсного відбору постановою міністра юстиції на основі позитивного висновку комісії з просування по службі.

Зі слухачами Національної школи магістратури укладається контракт, за яким вони зобов'язані відпрацювати у сфері юстиції не менше ніж 10 років. Вони належать до суддівського корпусу, мають право брати участь у судовій діяльності, однак без права підпису, їм виплачується державне утримання.

Слухачі Національної школи магістратури зобов'язані зберігати службову таємницю. Перед участю в судовій діяльності вони складають присягу перед апеляційним судом.

Після завершення навчання всі слухачі незалежно від того, у якому порядку їх було зараховано до Національної школи магістратури, конкурують на однакових умовах у процедурі зарахування до переліку осіб з метою просування по службі в суддівському корпусі. Кваліфікаційне журі надає слухачам певну кваліфікацію, якщо вони пройшли конкурс і вважаються підготовленими до виконання суддівських функцій. У разі неналежного складання конкурсного іспиту журі відсторонює слухача від призначення на суддівську посаду і може зобов'язати його / її знову пройти навчальний курс, якщо вважає, що особа здатна його опанувати.

Прокуратура Франції виникла у відповідь на потреби та інтереси королівської влади, вважається «батьківщиною» та посідає особливе місце у становленні й розвитку інституту прокуратури у світі, ставши невіддільним атрибутом державної влади. Сьогодні прокуратура у Франції — це централізована система органів, якими адміністративно керує міністр юстиції, а функціонально вони належать до судової гілки влади. Вища посадова особа прокуратури Франції — Генеральний прокурор при Касаційному суді, який одночасно очолює систему загальних судів. Генеральний прокурор, генеральний адвокат і їхні заступники в апеляційному і касаційному судах, прокурори Республіки та їхні заступники при судах вищих інстанцій мають статус магістратів (суддів) судової системи. Структура прокуратури аналогічна структурі суду.

Посадові особи прокуратури призначаються на посаду і звільняються з посади президентом Республіки за пропозицією міністра юстиції та за наявності висновку палати Вищої ради магістратури.

В основі системи допуску (набору кадрів) до прокурорської посади лежить принцип єдності судового корпусу, що впливає зі специфіки функцій суддів і прокурорів. Прокурор може в будь-який момент своєї кар'єри стати суддею і навпаки⁸⁰. Підготовка магістратів (суддів і прокурорів) у Франції, як уже зазначено вище, доручена Національній школі магістратури. На посаду магістрату (судді) прокурори призначаються після проведення конкурсу. Кожен кандидат / кандидатка на посаду судді має мати диплом про другий цикл вищої освіти. Тому жодних специфічних особливостей / відмінностей допуску до прокурорської спеціалізації порівняно із суддями у Франції не існує.

Нотаріуси Франції — це правники, представники вільної професії та одночасно посадові особи, уповноважені складати будь-які письмові акти й договори.

⁸⁰ Можливість переміщення між суддівським корпусом і прокуратурою — джерело збагачення професійного досвіду. У Франції суддів і прокурорів іменують магістратами.

Особа призначається нотаріусом наказом міністра юстиції, який де-юре уповноважує нотаріуса посвідчувати певні акти. Для призначення нотаріусом також потрібний висновок Палати нотаріусів Франції та Суду малої (першої) інстанції нотаріального округу, у якому розташована майбутня нотаріальна контора, приміщення якої повинно мати на фасаді будівлі металеву табличку із зображенням герба Республіки.

Допуск до посади нотаріуса потребує проходження таких етапів / процедур:

- здобуття правничої освіти високого рівня: середня шкільна освіта, університетські дипломи бакалавра і майстра / магістра права-1; університетський диплом майстра / магістра-2 з нотаріального права;
- навчання протягом чотирьох семестрів для отримання вищого диплома нотаріату (DSN) з одночасним стажуванням у нотаріальній конторі протягом не менше ніж двох років⁸¹;
- обов'язкове страхування цивільно-правової відповідальності за результати нотаріальної діяльності.

1.3.7. Польща. У Польщі традиційно правову допомогу надають представники двох правничих спеціальностей — *адвокати та правові радники*. Окрім того, обмежену правову допомогу можуть надавати інші особи з вищою правничою освітою (суб'єкти господарської діяльності відповідно до Закону «Про свободу підприємницької діяльності»), а також закордонні юристи.

Професійні правничі спеціальності адвоката й правового радника закріплені законами «Про адвокатуру» від 26 травня 1982 року й «Про правових радників» від 6 липня 1982 року. Правничі послуги, які надають правові радники, охоплюють усні й письмові консультації, підготовку претензій і юридичних висновків, а інколи навіть поради й практичну допомогу у веденні судових справ, зокрема складання процесуальних документів від імені учасника процесу, але без їх підпису, оскільки на представництво осіб у судах у Польщі існує монополія адвокатів і юрисконсультів (*adwokat lub radca prawny*). Обидві правничі спеціальності створені на засадах / принципах професійного самоврядування та схожі за своєю суттю. Подібні й передумови допуску до них.

Правовий статус адвокатів, передбачений відповідним законом, визначає їх основні права та обов'язки, порядок здобуття права на заняття адвокатською практикою та інші аспекти діяльності. Окрім того, процесуальні питання

⁸¹ У Франції створені умови, щоб нотаріусом могла стати особа / студент інших напрямів вищої освіти, які мають можливість отримати професійну підготовку протягом не менше ніж семи років, що дублюється ґрунтовним практичним досвідом у нотаріальній конторі на посаді помічника нотаріуса. Майбутні нотаріуси мають можливість доповнити своє базове професійне навчання дипломами неправничого профілю, зокрема в комерційних школах або іноземних університетах.

діяльності адвокатів урегульовані в Кодексі цивільного процесу та Кодексі кримінального процесу. Також польські адвокати повинні дотримуватися Кодексу адвокатської етики.

Процедура набуття права / допуску для здійснення адвокатської діяльності та діяльності правового радника передбачає такі передумови, вимоги та етапи:

- бездоганний характер і доведення своєю попередньою поведінкою належного виконання професійних повноважень надалі;
- повне володіння публічними правами, а також повна дієздатність;
- вища юридична освіта, здобута в Польщі, і професійний титул магістра або вища юридична освіта, здобута за кордоном і визнана на території Польщі;
- проходження в Польщі процедури аплікації (адвокатської або правових радників) і складання професійного іспиту (адвокатського або правового радника)⁸²;
- адвокатське стажування⁸³, яке триває чотири роки: не менше ніж один рік у суді, прокуратурі, державному господарському арбітражі та інших органах правової охорони за направленням адвокатської ради⁸⁴;

⁸² Традиційно було встановлено, що набір на адвокатську аплікацію чи аплікацію правових радників, проведення адвокатського іспиту чи іспиту правового радника виконують відповідно орган адвокатського самоврядування чи самоврядування правових радників. Останніми роками правові регулювання у цій сфері зазнали суттєвих змін, зокрема розширено коло осіб, звільнених від обов'язку проходження аплікації і складання професійного екзамєну, особами, які склали суддівський, прокурорський екзамєни, а також екзамєни на правового радника та нотаріуса. Компетенції, пов'язані з проведенням аплікантського та адвокатського (чи на правового радника) екзамєну передані від відповідних рад професійного самоврядування адвокатів і правових радників до спеціальних екзамєнаційних комісій.

⁸³ Звільняються від проходження обов'язкового стажування особи, які мають вісім років стажу роботи на нижчих посадах у юридичних управліннях; особи, які останні десять років працювали в юридичних фірмах на основі цивільно-правових договорів; особи, які останні десять років працювали в органах державного управління, пов'язаних з наданням правничої допомоги.

⁸⁴ Стажерам після завершення судового, прокурорського чи нотаріального стажування адвокатська рада може скоротити термін стажування до двох років. Після одного року стажування стажер може стати адвокатом у районному та інших судах (окрім Верховного та Вищого адміністративного суду), в органах державного управління й установах. Адвокатське стажування оплачується із внесків аплікантів (стажерів) до адвокатської ради. Міністр юстиції після консультації з Радою адвокатів визначає суму річного внеску, керуючись необхідністю забезпечення належного рівня освіти аплікантів (стажерів). Оплата стажерам не може перевищувати шести мінімальних розмірів оплати праці.

- складання адвокатського іспиту або іспиту правового радника⁸⁵.

Суддів у Польщі призначає на посаду президент держави за поданням Національної ради юстиції, до якої входять представники судової системи й Міністерства юстиції, а також члени парламенту. На посаду судді районного суду (найнижчу за ієрархією) вперше може бути призначена особа, яка:

- має громадянство Польщі, усі громадянські та публічні права, непідкупна, високоморальна;
- має повну вищу освіту в галузі права, здобуту в Польщі, і кваліфікаційний рівень магістра (спеціаліста) або вищу юридичну освіту, здобуту за кордоном, яка визнається в Польщі;
- досягла 29-річного віку, має можливість виконувати обов'язки судді за станом здоров'я;
- пройшла аплікацію, тобто отримала суддівську підготовку в Національній академії суддів і прокурорів Польщі⁸⁶ або працювала помічником судді або прокурора, адвокатом, правовим радником або нотаріусом щонайменше три роки до подання заяви на зайняття посади судді⁸⁷;
- склала професійний іспит на посаду судді або прокурора.

⁸⁵ Впроваджені положення, які дозволяють деяким категоріям осіб приступити до складання адвокатського екзамену або екзамену на правового радника без обов'язкового проходження адвокатської чи суддівської аплікації. До таких осіб віднесені: 1) доктори правових наук; 2) особи, які після здобуття вищої юридичної освіти працювали на підставі угоди на посадах, пов'язаних із застосуванням або творенням правових норм, протягом щонайменше п'яти років, причому не довше ніж вісім років перед складенням подання з проханням про допущення до адвокатського екзамену чи екзамену правового радника; 3) особи, які після здобуття вищої юридичної освіти надавали особисто й безперервно на підставі договорів доручення послуги, що полягають у застосуванні або творенні правових норм, протягом щонайменше п'яти років, причому не довше ніж вісім років перед складенням подання з проханням про допущення до адвокатського екзамену чи екзамену правового радника; 4) особи, які після здобуття вищої юридичної освіти протягом щонайменше п'яти років, причому не довше ніж вісім років перед складенням подання з проханням про допущення до адвокатського екзамену чи екзамену правового радника, займалися господарською діяльністю, якщо вона охоплювала надання правової допомоги; 5) особи, які протягом щонайменше п'яти років, причому не довше ніж вісім років, працювали на посаді судового референта або помічника судді.

⁸⁶ Аплікаційна підготовка суддів триває 48 місяців, з яких 12 місяців — загальна правнича підготовка, 18 місяців — теоретична суддівська підготовка, 18 місяців — стажування в судах на посаді помічника (рефендарія).

⁸⁷ Вимоги до проходження навчання для судді або прокурора не поширюються на осіб, які були помічниками судді або працівниками апарату суду щонайменше шість років і склали іспит на зайняття посади судді. Вимоги до проходження навчання, а також до стажу роботи не стосуються також професорів і доцентів, які викладають у фахових закладах вищої освіти або працюють у науково-дослідних установах.

Кандидати на посаду судді, які відповідають усім зазначеним вище умовам, повинні:

- отримати погодження органу суддівського самоврядування (загальних зборів суддів) відповідного суду;
- бути представленими Національній раді юстиції за поданням міністра юстиції, який може висловити свою думку щодо кандидатів;
- Національна рада юстиції шляхом таємного голосування ухвалює рішення рекомендувати кандидата / кандидатку президентові державі, що призначає суддів районних, регіональних й апеляційних судів⁸⁸;
- під час призначення на посаду суддя складає присягу президенту Республіки Польща такого змісту: *«Я, вступаючи на посаду судді загального суду, урочисто присягаю, що буду вірно служити Республіці Польща, охороняти закон, добросовісно виконувати обов'язки судді, відправляти правосуддя відповідно до положень закону, неупереджено, по совісті, берегти таємниці, які охороняються законом, керуючись принципом гідності та чесності»*⁸⁹.

Нотаріус у Польщі має подвійний правовий статус. З одного боку, це приватний підприємець, з іншого — виконує функції публічної особи й призначається на посаду міністром юстиції. Допуск до нотаріальної діяльності та атестацію здійснюють органи нотаріального самоврядування. Статус нотаріуса відповідно до положень Закону «Про нотаріат» може набути будь-яка правосуб'єктна особа, яка відповідає таким критеріям / передумовам⁹⁰:

- громадянство Польщі або однієї з держав Європейського Союзу, Швейцарської Конфедерації або іншої держави, якій відповідно до європейського міграційного законодавства дозволено претендувати на посаду нотаріуса й легально здійснювати трудову діяльність на території Польщі;
- досягнення 26-річного віку;
- непорочний характер і гарантія старанного виконання покладених на нього / неї функцій і повноважень;
- вища правнича освіта на рівні академічного ступеня магістра юриспруденції, здобута в Польщі або в іншій державі, диплом якої визнається у Польщі.

Обов'язкові процедури допуску до нотаріальної діяльності:

⁸⁸ Щоб бути призначеним на посаду судді до суду вищої інстанції, потрібно знову пройти процедуру призначення.

⁸⁹ Особа, яка складає присягу судді, може закінчити її словами: «Нехай допоможе мені Господь».

⁹⁰ Стати нотаріусом також мають право особи: а) зі статусом доктора юридичних наук або з науковим званням професора; б) які мають стаж роботи суддею або прокурором; в) які протягом останніх трьох років до подання заяви на право стати нотаріусом працювали адвокатом або правовим радником (юрисконсульт); г) які протягом трьох років обіймали посади радника або старшого радника Генеральної прокуратури державного казначейства (*Generalna Prokuratoria Skarbu Państwa*).

- проходження аплікації⁹¹ на посаду нотаріуса в Польщі;
- складання професійного іспиту на право здійснювати нотаріальну діяльність у Польщі⁹²;
- складання присяги нотаріуса та призначення на посаду асесора або заступника нотаріуса.

На посаду прокурора районної⁹³ прокуратури в Польщі може бути призначена особа, яка:

- має громадянство Польщі і користується повними громадянськими та публічними правами, не була засуджена за вчинення умисного правопорушення, не переслідується державним обвинуваченням і має бездоганний характер;
- здобула вищу юридичну освіту та ступінь магістра з правознавства в Польщі або за кордоном, які визнаються в Польщі;
- здатна за станом здоров'я виконувати обов'язки прокурора;
- досягла 26-річного віку;
- пройшла протягом 30 місяців прокурорську аплікацію в Національній академії суддів і прокурорів і склала прокурорський іспит⁹⁴;

⁹¹ Аплікація нотаріуса — це обов'язкова первинна підготовка майбутнього нотаріуса, яка триває 3,5 роки (30 місяців), передбачає теоретичну та практичну частину й завершується складанням професійного іспиту. Таку підготовку оплачує аплікант. Аплікаційна практика може бути зарахована тим особам, які мають: а) науковий ступінь кандидата юридичних наук; б) або 4-річний стаж роботи після здобуття вищої освіти на посаді помічника нотаріуса, судового референта, помічника прокурора або судді або на іншій посаді у Верховному Суді або Конституційному Суді або органі публічної влади, службові обов'язки якої дорівнюють обов'язкам асистента (референта, помічника) судді або були пов'язані з наданням правової допомоги цим установам.

⁹² Безпосередній допуск до такого іспиту можуть також отримати дійсний радник або старший радник Генеральної прокуратури державного казначейства, а також особи, які успішно склали іспит на посаду судді, прокурора, адвоката, правового радника або судового виконавця. Такі ж самі умови передбачені для осіб, які не менше ніж чотири роки працювали на посадах, що відповідають посаді помічника судді, або в міжнародних судових органах, зокрема в Суді Європейського Союзу (Європейському суді справедливості) або у Європейському суді з прав людини, за умови роботи там протягом не менше ніж шести років до подання заяви про допуск для складання іспиту на посаду нотаріуса.

⁹³ Оскільки органи прокуратури Польщі мають багаторівневу структуру, то для призначення на посаду прокурора в прокуратурах обласного рівня та Національній прокуратурі існують додаткові умови, що стосуються, як правило, наявності в кандидата багаторічного (3–12 років) практичного досвіду роботи у сфері юриспруденції.

⁹⁴ Ці вимоги не поширюються на особу, яка склала іспит адвоката або судді; здійснювала діяльність, пов'язану зі створенням або не менше ніж три роки — застосуванням закону в установах, що підтримують органи державної влади, або має науковий ступінь доктора юридичних наук. Видача свідоцтва та іспит кандидата на посаду прокурора проводиться відповідно до правил для кандидата на посаду судді.

– раніше працювала прокурором або засідателем у суді не менше ніж один рік або відслужила строк служби, передбачений положенням про військову службу для професійних солдатів, в організаційних підрозділах військової прокуратури⁹⁵;

– не проходила професійної служби, не працювала або не була співробітником органів державної безпеки, зазначених у статті 5 Закону «Про Інститут національної пам'яті» від 18 грудня 1998 року, а також не була суддею, який / яка, виносячи рішення, порушив / порушила гідність і незалежність статусу судді, що було підтверджено остаточним рішенням суду.

Кандидати на посаду прокурора подають до державної прокуратури таку інформацію про себе⁹⁶:

- відомості з Національного кримінального реєстру про свою особу;
- довідку про те, що він / вона за станом здоров'я може виконувати обов'язки прокурора;
- декларацію, зазначену в Законі «Про розголошення відомостей про документи органів державної безпеки 1944–1990 рр.».

Національний прокурор запитує в компетентного начальника провінційної поліції або начальника столичної поліції інформацію про кожного кандидата / кандидатку на посаду в прокуратурі. Такі відомості отримують й оформляють відповідно до принципів, визначених для відомостей про кандидата на посаду судді. Державний прокурор перед розглядом кандидатури претендента / претендентки на посаду прокурора повідомляє йому / їй про інформацію, отриману від компетентного начальника поліції.

Призначення на посаду прокурора відбувається за рішенням генерального прокурора-міністра юстиції Польщі.

1.3.8. Туреччина. На сучасному етапі розвитку в Туреччині унікально переплелися різні політичні й культурні традиції Європи та Азії через одночасну секуляризацію та ісламізацію суспільного й державного устрою, що позначається на побудові та функціонуванні її правової системи.

Загальний термін на позначення правничої професії в цій країні — *правник (hukukçi)*, яким може стати будь-який громадянин (чоловік або жінка) Туреччини.

⁹⁵ Ці вимоги не поширюються на: 1) професорів і габілітованих докторів юридичних наук польських університетів, Польської академії наук і науково-дослідних інститутів та інших наукових установ; 2) суддів; 3) адвокатів, правових радників і президента, віцепрезидента і радника Генеральної прокуратури Республіки Польща, які займалися цією професією або обіймали таку посаду не менше ніж три роки.

⁹⁶ Подання відомостей і довідки не поширюється на кандидатів, які обіймають посаду прокурора та / або судді.

Правничі посади мають право обіймати лише випускники правничих факультетів турецьких університетів⁹⁷ — юрисконсультів (присяжних повірених), баристерів (адвокатів, які представляють інтереси сторін у судах, *avukat*), суддів (*hakim* або *yargı*), прокурорів (*savcı*), нотаріусів (*noter*) — після проходження обов'язкової практики / стажування, що закріплено відповідними законами. Особи, які бажають стати суддями або прокурорами, повинні додатково скласти письмовий професійний іспит у Центрі відбору студентів і працевлаштування Туреччини (ÖSYM) і пройти співбесіду в спеціальному комітеті, який складається переважно із суддів.

Адвокатом у Туреччині може бути особа, яка здобула вищу правничу освіту, пройшла однорічну практичну підготовку / стажування⁹⁸ та зареєстрована в Колегії адвокатів Туреччини. Лише турецький адвокат має право здійснювати правовий захист клієнтів на території країни та надавати правничі консультації, працюючи індивідуально, у комерційній компанії або державній установі⁹⁹.

Суддями в Туреччині можуть бути лише її громадяни, які мають вищу правничу освіту, здобуту в університеті цієї країни. Вони поділяються на суддів з кримінальних справ / кримінального суду (носять чорну мантию з червоним комірцем), суддів з цивільних справ / загального суду (носять чорну мантию із зеленим комірцем), суддів з адміністративних справ / адміністративного суду (носять чорну мантию зі світло-коричневим комірцем).

Державне обвинувачення осіб, які вчинили злочини, здійснюють прокурори (*savcı*), які, з одного боку, повною мірою залежні від виконавчої влади, оскільки призначаються на посаду президентом держави, а з іншого — їх рекомендує президенту для призначення на посаду Вища рада суддів і проку-

⁹⁷ Особи, які не є громадянами Туреччини, не можуть отримати статус адвоката на території цієї країни. Громадяни Туреччини, які здобули правничу освіту в правничих закладах вищої освіти інших країн, зобов'язані підтвердити рівень своєї професійної підготовки (диплома про вищу правничу освіту) шляхом складання професійного іспиту в Туреччині. Участь адвоката в судових засіданнях, де розглядаються справи щодо неповнолітніх і про злочини, строк покарання за вчинення яких перевищує 5 років, — обов'язкова.

⁹⁸ Випускник правничого закладу вищої освіти Туреччини для того, щоб стати адвокатом, зобов'язаний протягом шести місяців пройти практику в судах у ролі слухача та ще шість місяців бути стажером-помічником адвоката — члена Колегії адвокатів і Спілки баристерів Туреччини. Водночас державні адвокати не обов'язково повинні бути членами Колегії адвокатів Туреччини.

⁹⁹ Адвокатську діяльність у Туреччині регулює Закон «Про адвокатуру» № 1136, який передбачає подвійний статус адвокатів як державних службовців і представників незалежної самоврядної професії.

порів¹⁰⁰. Повна назва посади прокурора в Туреччині — прокурор Республіки (Cumhuriyet savcısı), а систему органів прокуратури очолює Головна прокуратура Туреччини (Cumhuriyet Başsavcılığı).

Проведений аналіз умов і процедур допуску до правничої професії та її основних спеціальностей в окремих країнах Північної Америки та Європи дозволяє дійти узагальненого висновку про поширені у світі базові / принципові підходи до відбору та призначення на посади адвокатів, прокурорів, суддів і нотаріусів.

По-перше, для країн, що належать до англосаксонської правової сім'ї (сім'ї загального права), базовою правничою спеціальністю є адвокат. Для країн романо-германської правової сім'ї (сім'ї континентального права) — як правило, суддя.

По-друге, допуск до правничої професії гарантований лише громадянам відповідної держави (за деякими винятками громадянам держав-членів Європейського Союзу).

По-третє, існує мінімальний віковий ценз для осіб, які претендують на правничі посади адвоката, прокурора, судді, нотаріуса, — як правило, 25 років, а також гарантований належний стан здоров'я та бездоганна соціально-психологічна поведінкова характеристика.

По-четверте, обов'язковими умовами допуску до правничої професії є наявність завершенної вищої / університетської правничої освіти (у Європі, як правило, магістерського рівня). Пріоритетний рівень академічної освіти — науковий ступінь у сфері правознавства та/або учене звання, а також певний стаж роботи в університетах і наукових установах юридичного спрямування та органах державного управління.

По-п'яте, обов'язкова для кандидатів достатньо тривала, протягом 2-7 років, додаткова (після університетської) теоретична та практична первинна підготовка (проходження аплікації), що завершується складанням професійного іспиту на право обіймати ту чи іншу правничу посаду¹⁰¹.

¹⁰⁰ У турецькій судовій системі функціонує Вища рада суддів і прокурорів як урядова установа, яку очолює міністр юстиції. До компетенції Вищої ради належать такі функції: зарахування до кадрового корпусу професійних суддів і прокурорів осіб з вищою юридичною освітою, розподіл і призначення на посади суддів, відсторонення суддів і прокурорів від посади, ухвалення (за пропозицією Міністерства юстиції) рішення про утворення чи ліквідацію судів.

¹⁰¹ Звільнення від практичної частини аплікаційної підготовки та складання професійного іспиту можливе для певних категорій осіб на деякі посади за умови наявності достатнього професійного досвіду у сфері юриспруденції та/або раніше складеного професійного іспиту на посаду адвоката, судді, прокурора.

Порівняльний аналіз умов і процедур допуску до правничої професії в Україні та розглянутих вище країнах Європи і Північної Америки вказує на суттєві розбіжності, прогалини і недоліки, які існують в Україні:

По-перше, розбіжність у підготовці правників до практичної діяльності на посаді адвокатів, прокурорів, суддів, нотаріусів зосереджена лише в правничих школах (факультетах, академіях) вітчизняних університетів, тобто в Україні не існує спеціалізованих шкіл саме з теоретико-практичної підготовки майбутніх правників до певної правничої спеціальності. Загальна вища правнича освіта не розведена в місці та часі з належною і достатньою професійною практичною підготовкою кандидатів на відповідні правничі спеціальності / посади на відміну від країн, які належать до англосаксонської правової сім'ї та про які йшла мова вище. Тобто в Україні правнича освіта й підготовка для вступу у правничу професію відбуваються одночасно протягом навчання в правничій школі (факультеті) університету, що, на наше переконання, недоцільно, оскільки не кожен студент університету бажає і здатен (!) стати і бути правником.

По-друге, *недоліком* початкової / первинної підготовки кандидатів з правничих спеціальностей в Україні є її *короткотерміновість* (від 3 до 6 місяців) і переважно ознайомлювальний характер. Стажування у відповідних інституціях правової системи не виконує повною мірою поставлених завдань щодо набуття практичних умінь і навичок. Прогалиною кваліфікаційних іспитів на право обіймати відповідні правничі посади є зосередження на *перевірці* знань законодавчих актів і лише частково на вмінні їх застосовувати. Конкурси на зайняття посад у сфері правничої практики часто-густо занадто формалізовані і не завжди достатньо прозорі й неупереджені, що знижує їх ефективність.

По-третє, в Україні *недостатньо уваги* приділяється питанням фізичного і психічного здоров'я кандидатів на допуск до правничої професії, а також наявності в них тих моральних якостей і соціальних здібностей / придатності для виконання місії і завдань, що постають перед представниками правничої професії. Такі підходи своєю чергою негативно впливають на рівень професійної відповідальності майбутніх правників незалежно від виконуваних ними функцій і повноважень.

Таким чином, можна стверджувати, що система добору, підготовки й допуску громадян України до професійної правничої діяльності потребує розвитку й удосконалення, щоб суттєво підвищити якість та ефективність функціонування правової системи держави на основі високого рівня професійної підготовки, етичної поведінки і відповідальності правників за результати своєї діяльності.

II. ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА ПРАВНИКА

*Право – мистецтво добра і справедливості.
Верховенство права – природна складова
існування людини.*

(Професор В. І. Кисіль, Україна)

2.1. Загальні деонтологічні засади професійної етики правника

Правнича професія здавна має особливий статус у суспільстві, оскільки слугує встановленню відносної справедливості в спірних відносинах як між окремими людьми, так і спільнотами, а також з органами державної влади та управління й між державами.

Встановлення такої справедливості в соціальних відносинах пов'язане з формуванням певних правил / норм (законів) соціального буття та дотриманням спеціальних процедур їх застосування з метою розсуду спорів / правопорушень, які виникають, що своєю чергою вимагає від представників правничої професії (адвокатів, прокурорів, суддів, нотаріусів, правознавців-дослідників) належної моральної поведінки у всіх сферах життєдіяльності.

Для того, щоб мати не лише формально делеговане, а й моральне право розсудити поведінку іншої людини та застосувати до правопорушника певні засоби соціального / державного примусу щодо відновлення порушеного права людини та покарання за завдану шкоду, правник покликаний бути не лише професійно підготовленою особою, а й певним взірцем (стандартом, еталоном) особистого життя й професійної діяльності для інших членів суспільства. Одночасно правник, його професіоналізм і поведінка — своєрідний індикатор рівня правової та моральної культури суспільства, у якому він / вона живе й працює, маючи значний вплив на людей і їх повсякденне життя.

З огляду на соціальну місію і роль правничої професії правничі спільноти найбільш розвинених країн світу та їхні міжнародні громадські організації багато десятиліть чи навіть століть постійно опікуються розробкою та втіленням у своїй повсякденній діяльності правил належної професійної етичної поведінки, які ще в першій половині XIX століття отримали назву «деонтологічні» — спочатку стосовно лікарської професії, а з часом й інших соціально

значущих професій¹⁰². Зауважимо, що термін «деонтологія» вперше ввів у науковий обіг відомий англійський філософ-правник І. Бентам у праці «Деонтологія, або Наука про мораль» (1834 року)¹⁰³, який розробив методологічні засади морально-ціннісного підходу до виконання професійних обов'язків працівниками певного виду діяльності на основі вимог суспільної моралі / етики. Можемо погодитися з думкою, що деонтологія – це система етичних знань про моральні, професійні та юридичні обов'язки й правила поведінки спеціалістів у відносинах з людиною¹⁰⁴.

Сучасні загальні деонтологічні засади / принципи професійної правничої етики сформульовані в декількох міжнародних нормативних і корпоративних актах правничої спільноти, що знайшли віддзеркалення і в національних етичних правилах / кодексах для окремих правничих спеціальностей в Україні¹⁰⁵,

¹⁰² Термін «деонтологія» грецького походження (*deontos* – належне, *logos* – вчення) та означає науку / вчення про належне розуміння обов'язку людини, що проявляється в її поведінці, визначальною складовою якої є й обов'язок належної професійної діяльності. Історичні джерела свідчать, що це поняття було відоме ще в Давньому Китаї, згодом у демократичній Елладі, пізніше в період розквіту Римської імперії.

¹⁰³ Див.: Философия: энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. М. : Гардарика, 2004. 1072 с.

¹⁰⁴ Принципи й норми деонтології втілюються в правилах / кодексах професійної поведінки лікарів, правників, журналістів, соціальних працівників, педагогів, психологів і залежать від соціально-економічного розвитку, суспільно-політичного ладу держави, способу життя та менталітету народу, його національних і релігійних традицій. Деонтологія завжди була органічно вплетена в систему духовної культури.

Див. також: Кусий Ю. О. Педагогічна деонтологія. Директор школи. 1998. № 29. С. 7.

¹⁰⁵ Див., наприклад:

Правила адвокатської етики від 9 червня 2017 року зі змінами від 15 лютого 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001891-17>;

Про затвердження Кодексу суддівської етики : рішення XI (чергового) з'їзду суддів України від 22 лютого 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001415-13>;

Кодекс професійної етики і поведінки прокурорів, затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів 27 квітня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001900-17>;

Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України : наказ Міністерства юстиції України від 7 червня 2021 року № 2039/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0759-21>; Model Rules of Professional Conduct. URL: https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/;

Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_j67#Text

а також у навчально-методичних напрацюваннях (посібниках і підручниках), у тому числі і вітчизняних правників-науковців¹⁰⁶.

Оскільки зміст професійної правничої діяльності полягає в наданні правової допомоги / правничих послуг з метою розсуду спірних правових / соціальних відносин, у тому числі як шляхом створення законодавчих і нормативно-правових актів / правил, так і проведення судових процесів і правничих процедур, у яких беруть участь, як правило, представники всіх правничих спеціальностей, маємо всі підстави стверджувати, що такими загальними заходами / принципами є¹⁰⁷:

- положення Загальної декларації прав людини¹⁰⁸, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, якою проголошено, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах, наділені розумом і совістю для того, щоб діяти щодо одне одного в дусі братерства. Усі люди рівні перед законом і кожний / кожна має право на ефективне поновлення компетентними національними судами основних прав, наданих конституцією або законом, у разі їх порушення будь-ким;

- положення Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод¹⁰⁹, ухваленої Радою Європи 4 листопада 1950 року, якою встановлені гарантії забезпечення державами-членами Ради Європи таких основоположних прав і свобод людини, як *право на життя; заборона катування; право на свободу та особисту недоторканість; право на справедливий суд і по-*

¹⁰⁶ Див.: Горшенев В. М. Юридична деонтологія. Харків : Основа, 1993. 188 с.; Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності: теоретичні і деонтологічні аспекти). Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. 655 с.; Лозовой В. О. Професійна етика юриста. Харків : Право, 2004. 176 с.

¹⁰⁷ Див.: Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у 1990 році. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_835; Хартія основних принципів європейської адвокатської професії. URL: http://qala.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Hartiya_brenduvannya.pdf; Етика правника : збірка тез доповідей і повідомлень учасників круглого столу / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 307 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2019/SB_Etika_pravnuka_2019.pdf;

Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства, прийнятий делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_343;

Європейська хартія про статус суддів. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/05.pdf>

¹⁰⁸ Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_015

¹⁰⁹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

карання лише на підставі закону; право на повагу до приватного й сімейного життя та на свободу думки, совісті, релігії, вираження поглядів, зібрань та об'єднань; право на ефективний юридичний захист, включаючи створення та діяльність Європейського суду з прав людини;

- свобода та незалежність професійної діяльності правників без дискримінації та неналежного втручання у її здійснення з боку державної влади чи громадськості, без загрози будь-яких санкцій чи зовнішнього тиску, якщо вони діють відповідно до своїх професійних стандартів;

- вільний доступ до правничої освіти, виконання та приєднання до правничої професії, що не повинні бути обмежені на підставі статі, сексуальної орієнтації, раси, кольору шкіри, релігії, політичних чи особистих переконань, етнічного або соціального походження, приналежності до національної меншини, майнового статусу, народження або фізичної вади;

- гарантії високих стандартів правничої підготовки (освіти і стажування) та моральності як передумови доступу до професії і набуття навичок поважати, захищати й утверджувати права та інтереси своїх клієнтів, підтримуючи належне здійснення правосуддя;

- обов'язок професійних об'єднань правників розробити професійні стандарти й кодекси поведінки, щоб під час представництва й захисту законних прав та інтересів своїх клієнтів та ухвалення відповідних правових рішень правники діяли незалежно, сумлінно й справедливо;

- у випадках, коли правники не діють відповідно до професійних стандартів, викладених у кодексах професійної поведінки, які розроблені асоціаціями чи іншими професійними об'єднаннями правників або встановлені законодавством, щодо них повинні вживатися належні заходи, включаючи дисциплінарне провадження, яке має здійснюватися з повним дотриманням принципів і норм, викладених у Європейській конвенції про права людини, включаючи право правника брати участь у провадженні щодо нього / неї і клопотати про перегляд ухваленого рішення в судовій інстанції.

Викладені загальні деонтологічні засади професійної етики правника ґрунтуються на сформованій **професійній культурі**, складовими якої є система загальнокультурних і професійних цінностей, створених і сформованих різними поколіннями етнічних, національних і регіональних людських спільнот, а також самими правниками¹¹⁰. До них маємо всі підстави включити такі «субкультури», як етична, естетична, релігійна, політична, економічна, комунікаційна / мовна, фізична, правова. Стисло розглянемо кожний елемент.

¹¹⁰ Див., зокрема: Сущенко В. М. Модель професійної культури правника: критерії і підходи. Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки. 2009. Т. 90. С. 29–33. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2613/Sushchenko_Model_profesiinoi_kultury.pdf?sequence=1&isAllowed=y

Етична культура правника — невіддільна частина його /її особистісної поведінки, показник відповідності правника очікуваним високим суспільним вимогам до представників цієї професії. Правник повинен повсякденно дотримуватися норм і вимог загальновизнаних етичних стандартів людської поведінки, неписаних (традиційно визнаних / сповідуваних) і писаних корпоративних правил правничої спільноти в спілкуванні з клієнтами, колегами й партнерами, державними управлінцями й політиками. Ввічливість, розумна толерантність, емоційна стриманість, внутрішня дисциплінованість — це основні риси належної етичної поведінки правника. Водночас рівень професійної етики правника майже завжди є компромісом між індивідуальними та суспільними інтересами, уособленням загальноприйнятих й усталених моделей поведінки, відіграючи роль морального дороговказу в правничій діяльності.

Повсякчасне дотримання правил професійної етики — запорука належного дотримання базових принципів правничої діяльності та підвищення рівня поваги з боку суспільства до представників цієї професії. Встановлені регулятори професійної етичної поведінки повинні неухильно застосовуватися в практичній діяльності, а їх основою мають бути положення законодавства, корпоративні звичаї, професійний досвід правника та узагальнена юридична практика. Вони можуть передбачати як оптимальні «наближення», так і «дистанціювання» правника до або від людини / клієнта, але в будь-якому випадку повинні мати на меті якнайкраще розв'язання її правових проблем шляхом надання якісних, своєчасних і кваліфікованих правничих послуг.

Зміст естетичної культури полягає в тому, що естетика як світоглядна складова особистості розкриває їй світ краси в усіх проявах і навчає розпізнавати, ідентифікувати прекрасне в людині й природі. Можемо стверджувати, що усвідомлення правником естетичних цінностей і дотримання естетичних вимог / правил у власній поведінці — запорука високого рівня професійної правничої діяльності. Естетичний смак й охайність у стилі ділового одягу, зачісці та застосуванні косметичних засобів; облаштуванні робочого місця; розумінні творів мистецтва; уваги й поваги до світу природи — це ті риси, які повинні виховувати й удосконалювати в собі всі, хто вирішив присвятити своє життя правничій професії.

Оскільки діяльність правника пов'язана з пізнанням людини, проблемних ситуацій, які виникають у її повсякденному житті, вагомого значення набуває рівень його /її релігійної культури. Маються на увазі знання та усвідомлення правником ролі релігійного світогляду людини як духовного фундаменту її життя. Релігійні ідеї, вчення, постулати, традиції, звичаї, ритуали відіграють визначальну роль у духовному становленні й розвитку світоглядної позиції кожної людини та її повсякчасної поведінки. Опанування релігійної культури полягає не в тому, чи вірить правник і «в якого бога». Питання — в усвідом-

ленні ролі релігійної культури в системі духовних цінностей кожної людини та її спільнот.

Знати основні релігійні вчення і конфесії, поважати їх роль у життєдіяльності суспільства і кожної окремої людини, насамперед ті з них, що функціонують на теренах власної країни та її окремих регіонів, — це професійна вимога до правників усіх часів і народів. Саме в релігійних вченнях, конфесійних спільнотах, постулатах, традиціях і ритуалах часто-густо містяться мотиви й причини правомірної чи неправомірної поведінки особи. Високий рівень релігійної культури завжди допоможе правнику повніше й об'єктивніше проаналізувати ту чи іншу життєву ситуацію, встановити психологічний контакт з людиною, віднайти причини й наслідки відповідної події (факту) та ухвалити оптимальне рішення. І навпаки — низький рівень релігійної культури не дозволить цього зробити і призведе до непорозуміння та помилок, іноді непоправних, у наданні різноманітних правничих послуг: від консультації до ухвалення судового рішення.

Правнича професія за своєю суттю історично завжди була, є і буде пов'язана з політичним життям суспільства. Саме тому рівень *політичної культури правника* прямо або опосередковано впливає на рівень якості його професійної діяльності. Професійна правнича діяльність здійснюється на теренах конкретних держав, кожна з яких, як свідчить теорія держави, утілює політичну організацію суспільства. Своєю чергою сучасна держава в особі органів державної влади та управління здійснює правове регулювання життєдіяльності суспільства, створюючи для цього відповідну законодавчу й нормативно-правову базу. Тому правник незалежно від того, у якій сфері суспільних відносин надає послуги, зобов'язаний знати політичний устрій держави та політичні ідеї, принципи і засоби їх утілення в життя.

Знати реальну політику держави й громадянського суспільства для правника означає уміти аналізувати, оцінювати й прогнозувати розвиток політичних процесів і їх результати, адекватно тлумачити правові реалії, впливати на здійснення правового регулювання та ухвалювати оптимальні рішення в конкретній життєвій ситуації. При цьому саме правники в більшості розвинутих країн світу становлять кадровий потенціал для органів державної влади та управління.

Утім, політичні уподобання чи навіть пристрасті правника не повинні впливати на результати його / її професійної діяльності, адже вміння відсторонитися від власних інтересів, у тому числі політичних, свідчить про його / її професійну незалежність, а тому — високий рівень професіоналізму.

Економічна культура правника базується на відносно ґрунтовній підготовці у сферах економічної теорії, інформаційних технологій, фінансів, банківської справи, бухгалтерського обліку тощо та є невіддільною складовою його / її загальної професійної культури. Відомо, що політика держави

є концентрованим утіленням її економічного розвитку або занепаду. Оскільки правове регулювання економічних відносин у всіх країнах світу відіграє все більш вагомую роль, знання закономірностей функціонування економіки країни та її зовнішньоекономічних відносин з іншими країнами набуває неабиякого значення в професійній підготовці правника. На сучасному етапі глобалізації світової економіки створюються і функціонують спеціалізовані юридичні компанії / фірми, які надають правничі послуги саме у сфері економічних відносин. Не зважати на рівень розвитку власної економічної культури означає умисно принижувати рівень свого професіоналізму, не забезпечуючи надання якісних правничих послуг своїм клієнтам у сфері бізнесу.

Специфічною особливістю правничої професії є те, що її здійснення відбувається за допомогою такого засобу / інструмента людського спілкування / комунікації, як мова — вербальна (письмова та усна) і невербальна (жести й міміка). Рівень володіння мовою свідчить не тільки про освіченість, а й професіоналізм будь-якого фахівця, а правника тим паче. Саме тому мовна підготовка як змістовна характеристика комунікативної культури правника передбачає наявність достатнього словникового запасу, уміння стилістично правильно будувати усні й письмові висловлювання, влучно і правильно вживаючи та тлумачачи спеціальні юридичні терміни і формули, адекватно пояснювати власну правову позицію своїм співрозмовникам і клієнтам незалежно від рівня їх загальної та правової освіти і культури, що також виступає запорукою високого рівня професійної культури правника. З огляду на розвиток процесів глобалізації світу та певної універсалізації (адаптації) нормативних актів різних країн, зокрема держав Європейського Союзу, неабиякого значення набуває знання і максимально добре володіння правником, окрім української, хоча б однією з найпоширеніших мов спілкування у світі, наприклад англійською, французькою, іспанською, китайською, німецькою.

Досконале володіння вербальними засобами спілкування має доповнюватися навичками та вміннями правника використовувати невербальні засоби — жести й міміку, що додатково впливають на сприймання певної інформації іншою стороною спілкування. Одночасно міміка й жести допомагають діагностувати психічні стани особи і встановити бажаний психологічний контакт з нею, ефективніше сприймати, розуміти та усвідомлювати отриману інформацію. Невербальних засобів спілкування можна й треба навчати правників, зокрема й шляхом викладання такої специфічної навчальної дисципліни, як «Сценічна мова»¹¹¹, яку опановують майбутні артисти в профільних навчальних закладах театрального мистецтва.

¹¹¹ Така вибіркова дисципліна протягом декількох навчальних років свого часу викладалася на факультеті правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Включивши до складових професійної культури правників фізичну культуру, маємо потребу обґрунтувати наявність і необхідність такого елемента в структурі професійної культури правника.

По-перше, аксіоматичним є твердження про те, що людині необхідне достатньо хороше фізичне і психічне здоров'я, щоб успішно виконувати будь-яку роботу та й узагалі самореалізуватися в житті.

По-друге, наукою і життєвою практикою доведено, що стан здоров'я людини залежить не лише від генетичного коду (спадковості), а й особистого ставлення до свого здоров'я, тобто від рівня фізичної культури особистості. Така умова набула особливої значущості у XXI столітті — в епоху шаленого розвитку транспортних й інформаційних технологій і зменшення постійного фізичного навантаження на людський організм загалом.

По-третє, можна стверджувати, що для того, щоб *витримати психологічні, інформаційні та організаційно-розумові навантаження в професійній діяльності правника*, без систематичної підтримки належного стану здоров'я сучасними методами й засобами (ранкові фізичні вправи, біг, піші прогулянки, фітнес, плавання, теніс тощо) неможливо забезпечити належний рівень ефективної правничої діяльності¹¹².

Завершує запропонований перелік структурних елементів професійної культури правника його /її *правова культура*. На наше переконання, правову культуру правників складають: а) фахові правові знання, уміння й навички; б) знання зі сфери життєдіяльності людини, близької до відповідної галузі правового регулювання; в) правова свідомість і правомірна поведінка носія цієї професії.

Наголосимо, що належний рівень *правових знань, умінь і навичок* насамперед формує професійний статус правника, а розширення та ускладнення сфери правового регулювання зумовлюють потребу в наявності інтегрованих і комплексних знань. Суміжні спеціальні знання не підміняють правові знання, уміння й навички та не є додатком до них, а лише розширюють і поглиблюють правосвідомість професіонального правника, а отже, сприяють кращому виконанню його /її суспільних функцій.

Професійні навички — це інструменти здійснення правником професійної діяльності, органічна складова його /її «професіограми», вияв і спосіб світосприйняття та розумного перетворення правового простору навколо, запорука подальшого самовдосконалення та професійного зростання. Наявність відповідних навичок сприяє кращому, ефективному та оперативному використанню правником власних фахових знань у практичній діяльності. Професійні навички та вміння можуть бути *організаційними, комунікативними, аналітичними, представницькими та медіаторськими*.

¹¹² Про що свідчить і світовий, і вітчизняний досвід роботи визнаних правників і юридичних компаній.

Важливим елементом правової культури правника є своєчасне отримання повної, правдивої та об'єктивної інформації про чинну законодавчу, нормативно-правову базу та юридичну практику в країні, де він / вона надає правничі послуги. Володіння належною та якісною інформацією для правника — це панування в конкретній ситуації правових відносин. Пріоритетами мають стати найновіша фахова інформація (положення законодавства та юридичної практики, новітні тенденції в наукових дослідженнях правових реалій суспільного життя); інформація із суміжних галузей знань і практики; новини громадського, політичного, економічного та культурного життя. Правник повинен розуміти та усвідомлювати значення інформації та сучасних інформаційних технологій і бути озброєним їх найновішими досягненнями.

Правова свідомість і правомірна поведінка правника — це взаємозумовлені професійні якості. Правова свідомість віддзеркалює внутрішній професійний світогляд правника, його / її переконаність у необхідності права як такого й правового регулювання суспільних відносин, беззаперечного верховенства права та неухильного дотримання встановлених правил, загострене почуття відносної справедливості в розв'язанні правових конфліктів і спорів на засадах рівності всіх і кожного перед законом¹¹³. Невпевненість / сумніви правника в необхідності функціонування зазначених принципів його / її професійної діяльності знижує рівень його / її правової свідомості, формує хибну правову позицію в конкретній правовій ситуації і може призвести до неправомірної професійної поведінки. Водночас упевненість, віра в такі принципи мотивує його / її волю, формує правомірну професійну поведінку щодо їх неухильного дотримання.

Таким чином, правова культура правника — це одночасно фундамент, стіни і дах його / її професійної культури. Що вона міцніша, то якісніше правник здійснює професійну діяльність і відповідальніше ставиться до виконання обов'язків.

2.2. Стандарти й кодекси професійної етики

У структурі правової системи будь-якої держави правничій професії відведена провідна роль як у розробці її концептуальних засад, так і практичній реалізації її функцій у повсякденному житті. Правники — визнані фахівці / експерти з підготовки проектів законів і нормативно-правових актів, що регулюють життєдіяльність суспільства і держави, обіймають більшість (якщо не

¹¹³ Див. також: Сущенко В. М. Правосвідомість правника у контексті доктрини верховенства права. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна* : збірник наукових статей до 75-річного ювілею доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України, судді Конституційного Суду України у відставці, заслуженого юриста України, завідувача кафедри загальнотеорет. та держ.-прав. наук НАУКМА Козюбри Миколи Івановича. Київ : Дух і літера, 2013. С. 364–377.

всі) посад у таких органах державної влади, як суди, прокуратура, управління юстиції, органи забезпечення правопорядку тощо. Значною також є роль працівників юридичних департаментів (юрисконсультів / правових радників¹¹⁴) органів державного управління та місцевого самоврядування, підприємств і організацій приватного сектору виробництва товарів і послуг щодо забезпечення правового порядку їх діяльності. Ці спеціальності за чинною державною класифікацією професій / спеціальностей в Україні також віднесені до правників — за наявності обов'язкової правничої освіти. Тому рівень розробки та втілення в життя певних стандартів / правил правничої професійної діяльності має вагоме значення.

2.2.1. Зважаючи на той факт, що в переважній частині країн світу до винятково правничих спеціальностей належать **адвокатська, прокурорська, нотаріальна, суддівська й дослідницька у сфері правознавства**, можемо констатувати, що стандарти правничої професії стосуються саме цих видів правничої професії. Вони (стандарти) закріплені насамперед у низці документів / актів міжнародних професійних правничих організацій / об'єднань і міжнародних політико-правових структур і, як правило, мають статус правил / кодексів / хартій корпоративної етики / поведінки рекомендаційно-зобов'язального (умовний «нормативно-правовий») характеру для своїх членів. До переліку таких документів / актів, безумовно, необхідно віднести такі:

- Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства (ухвалений делегаціями асоціацій адвокатів дванадцяти країн-учасників на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року)¹¹⁵;
- Стандарти незалежності правничої професії Міжнародної асоціації юристів (ухвалені на конференції Міжнародної асоціації юристів у Нью-Йорку, вересень 1990 року)¹¹⁶;
- Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку (ухвалений Генеральною Асамблеєю ООН 17 грудня 1979 року)¹¹⁷;

¹¹⁴ Термін «правові радники», який фактично є аналогом традиційного вітчизняного терміну «юрисконсульт», вживається в деяких країнах Європи і Америки до правників, що працюють в органах державної влади і місцевого самоврядування. У монографії загальна характеристика цих правничих спеціальностей представлена в контексті адвокатської діяльності у сфері надання правових консультацій і порад.

¹¹⁵ Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства, прийнятий делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_343

¹¹⁶ Борщівський М. Ю. Адвокатська етика : навчальний посібник. 1999, 105 с. URL: <http://pravolib.pp.ua/ist-12--idz-ax247--nf-26.html>

¹¹⁷ Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка, принят резолюцией 34/169 Генеральной Ассамблеи ООН от 17 декабря 1979 года. URL: <https://ligazakon.net/document/view/MU79004R>

- Керівні принципи щодо ролі обвинувачів (ухвалені VIII Конгресом ООН з питань запобігання злочинам і поведження з правопорушниками, 7 вересня 1990 року)¹¹⁸;
- Стандарти професійної відповідальності і основних обов'язків і прав прокурорів (ухвалені Міжнародною асоціацією прокурорів 23 квітня 1999 року)¹¹⁹;
- Основні принципи незалежності судових органів (схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року)¹²⁰;
- Велика хартія суддів (основоположні принципи, схвалені Консультативною радою європейських суддів 17 листопада 2010 року)¹²¹;
- Рекомендації № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» (схвалені Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні 13 жовтня 1994 року)¹²²;
- Європейська хартія про статус суддів (ухвалена Радою Європи, Лісабон, 1998 року)¹²³;
- Рекомендація № 2000/19 «Про роль державної прокуратури у системі кримінального судочинства» (ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи 6 жовтня 2000 року)¹²⁴;
- Європейський кодекс нотаріальної етики (ухвалений Конференцією нотаріусів Європейського Союзу в Неаполі, 3–4 лютого 1995 року)¹²⁵;

¹¹⁸ Руководящие принципы, касающиеся роли лиц, осуществляющих судебное преследование, приняты VIII Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, Гавана, Куба, 27 августа — 7 сентября 1990 года. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90376>

¹¹⁹ Стандарти професійної відповідальності та виклад основних обов'язків та прав прокурорів, прийнятих Міжнародною асоціацією прокурорів 23 квітня 1999 року. URL: [https://www.iap-association.org/getattachment/Resources-Docummentation/IAP-Standards-\(I\)/Ukrainian.pdf.aspx](https://www.iap-association.org/getattachment/Resources-Docummentation/IAP-Standards-(I)/Ukrainian.pdf.aspx)

¹²⁰ Міжнародні стандарти судочинства. Судова влада України : вебсайт. URL: <https://court.gov.ua/inshe/mss/>

¹²¹ Велика хартія суддів. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/EU_Standarts_book_web-1.pdf

¹²² Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13 жовтня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_323

¹²³ Європейська хартія про статус суддів. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/05.pdf>

¹²⁴ Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 724 засіданні заступників міністрів 6 жовтня 2000 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2000_19_2000_10_6.pdf

¹²⁵ Європейський кодекс нотаріальної етики. URL: <https://npu.ua/wp-content/uploads/2018/01/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81-%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8.pdf>

– Хартія основних принципів європейської адвокатської професії, ухвалена 25 листопада 2006 року¹²⁶;

– Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року (схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 року) та Коментарі до них від 1–2 березня 2007 року (схвалені Управлінням ООН з наркотиків та злочинності, вересень 2007 року)¹²⁷.

Аналіз змісту цих документів засвідчує, що узагальненими базовими стандартами (принципами / засадами) професійної правничої діяльності правничі спільноти більшості країн світу визнають такі:

– визначальна роль правників у дотриманні балансу приватних, суспільних і державних інтересів з позиції наявних соціальних, правових і моральних (етичних) цінностей, притаманних загальній сучасній культурі членів конкретного суспільства та людської спільноти загалом;

– захист правниками основоположних прав і свобод людини на основі безумовного дотримання всіх складових доктрини верховенства права;

– належний рівень професійної культури й компетентності та їх постійне підвищення шляхом навчання протягом усього життя;

– незалежність правників від сторонніх неправомірних впливів (психічного чи іншого тиску) на їх професійну діяльність як з боку держави, так і суспільства та ЗМІ, а також унеможливлення «внутрішнього цехового» впливу / тиску правників одне на одного;

– конфіденційність правничої діяльності з погляду необмеженого розповсюдження інформації про зміст правових відносин і персональних даних їх учасників, що стали відомі правнику в процесі надання правничих послуг;

– уникнення правником будь-якого конфлікту особистих і корпоративних інтересів між ним / нею і клієнтом / стороною в процесі надання правничих послуг;

– самоврядність організації професійної правничої діяльності, заснована на безумовній повазі та дотриманні встановлених корпоративних етичних правил поведінки, включно з міжнародними правилами, і високому рівні професійної відповідальності за результати власної поведінки й діяльності.

Окрім того, слід підкреслити, що всі зазначені вище документи приділяють ґрунтовну увагу умовам і процедурам допуску до правничої професії,

¹²⁶ Хартія основних принципів європейської адвокатської професії. URL: http://qala.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Hartiya_brenduvannya.pdf

¹²⁷ Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_j67; Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів. Вересень 2007. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentari-bangalorski-9818bfb11.pdf>

включаючи стандартизовані вимоги до професійної підготовки (навчання) студентів правничих шкіл і постійного підвищення кваліфікації правників, які вже працюють.

Значним чином ці документи також зосереджуються на механізмах і процедурах застосування методів й інструментів дисциплінарного впливу (покарання) до тих представників професії, які не дотримуються встановлених корпоративних етичних принципів і правил, включно з примусовим позбавленням права на заняття юридичною практикою¹²⁸.

Окрім міжнародних актів, присвячених стандартам правничої професійної діяльності, майже кожна держава має національні акти — правила, кодекси професійної етики та відповідальності правників.

Так, у США функціонують Типові правила адвокатської етики США (*United States Model Rules of Professional Conduct*)¹²⁹, історія створення і розвитку яких налічує понад століття, а також правила професійної етики та відповідальності правників у кожному окремому штаті. У Великій Британії існують такі акти: Керівництво професійною поведінкою соліситорів і Кодекс поведінки баристерів Англії та Уельсу¹³⁰. У Литві функціонує Литовський кодекс етики адвокатів¹³¹, у Польщі — Кодекс адвокатської етики¹³², у ФРН — Федеральне положення про адвокатуру¹³³, у Франції — Внутрішній національний регламент і правила професійної етики паризької колегії адвокатів¹³⁴.

Професійна етика суддів, прокурорів, нотаріусів у цих країнах регулюється переважно профільними законами про організацію та статус судових органів, прокуратури та нотаріату, у яких містяться положення, що за своїм

¹²⁸ Див. також: Сущенко Володимир. Європейські та міжнародні стандарти правничої професії в контексті функціонування правової системи України. Наукові записки НАУКМА : Юридичні науки. 2016. Т. 181. С. 22–25. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9893>

¹²⁹ Model Rules of Professional Conduct. URL: https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/

¹³⁰ Code of conduct of the Bar of England and Wales. London : The General Council of the Bar of England and Wales, 1998.

¹³¹ Lietuvos Advokatų Etikos Kodeksas. URL: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=265009&p_tr2=2

¹³² Кодекс адвокатської етики Польщі / пер. з польської. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/kodeks-etyki-advokackiej-ukr.pdf>

¹³³ Федеральне положення про адвокатуру / пер. з нім. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/bundesrechtsanwaltsordnung-ukr.pdf>

¹³⁴ Внутренний национальный регламент и правила профессиональной этики, относящиеся к парижской коллегии адвокатов / пер. с фр. URL: <https://barristers.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/VNUTRENNYY-NATSYONALNYY-REGLAMENT-Y-PRAVYLA-PROFESSYONALNOY-ETYKY-OTNOSYASHHYESYA-K-PARYZHSKOY-KOLLEGIY-ADVOKATOV.pdf>

змістом відповідають основним принципам (засадам / стандартам) професійної правничої діяльності, передбаченим міжнародними актами, про які йшлося вище.

2.2.2. В українській практиці формування і реалізації стандартів професійної правничої діяльності наявні, окрім законодавчих, такі корпоративні акти:

- Правила адвокатської етики¹³⁵;
- Кодекс суддівської етики¹³⁶;
- Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів¹³⁷;
- Правила професійної етики нотаріусів¹³⁸.

Аналіз та узагальнення положень наведених документів свідчить, що спільними національними стандартами / принципами професійної етики всіх правничих спеціальностей в Україні є такі:

- *публічний характер* правничої діяльності, що полягає у її відкритому / прозорому для суспільства правовому регулюванні й майже всіх відкритих процедурах її здійснення;
- *захист прав і основоположних свобод людини*, що проявляється в їх однозначному розумінні та тлумаченні на користь максимально повної реалізації можливостей і здібностей особи на засадах рівності кожного / кожної перед законом і судом;
- *незалежність правника в досягненні суспільно значущої відносної справедливості*, яка проявляється в несприйнятті зовнішнього неправомірного впливу / тиску на формування власної правової позиції та ухвалення відповідного правового рішення;
- *утвердження доктрини верховенства права* в правничій діяльності, що передбачає системне й комплексне дотримання таких її фундаментальних складових, як безумовна невідчужуваність прав і свобод людини; розподіл законодавчих, виконавчих і судових функцій державної влади; обмеження дискреційних повноважень органів державної влади; верховенство приписів основного закону (конституції) держави; правова визначеність законодавчого

¹³⁵ Правила адвокатської етики від 9 червня 2017 року зі змінами від 15 лютого 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001891-17>

¹³⁶ Про затвердження Кодексу суддівської етики : рішення XI (чергового) з'їзду суддів України від 22 лютого 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001415-13>

¹³⁷ Кодекс професійної етики і поведінки прокурорів, затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів 27 квітня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001900-17>

¹³⁸ Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України : наказ Міністерства юстиції України від 14 березня 2013 року № 431/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0424-13>

регулювання правових відносин; пропорційність законодавчих і правозастосовних засобів регулювання правових відносин; правова безпека суспільних відносин і довіра до органів держави; незалежність суду і суддів¹³⁹;

- формування і підтримання високого рівня довіри з боку людини / клієнта до правників і їх діяльності, яка досягається належним рівнем етичної поведінки, чесності, об'єктивності, професіоналізму, проявом оптимальної емпатії до життєвих проблем людини, які її турбують і для розв'язання яких вона звернулася по правову допомогу;

- неприпустимість конфлікту особистих та/або корпоративних інтересів правника з інтересами людини / клієнта та/або суспільства / держави. Неприпустимість конфлікту інтересів передбачає таку професійну діяльність правника, яка спрямована на запобігання та унеможливлення прямої або опосередкованої конкуренції інтересів, захист яких здатен негативно впливати на кінцеві результати надання правничих послуг;

- дотримання конфіденційності отриманої правником інформації полягає в тому, що, отримавши доступ до персональних даних і змісту життєвих ситуацій, у яких опинилася людина в результаті правових відносин, що виникли, правник зобов'язаний зберігати таку інформацію в таємниці від сторонніх осіб та організацій, допускаючи її розповсюдження / оприлюднення лише на умовах згоди клієнта (сторони) або на умовах, передбачених чинним законодавством;

- добросовісність і компетентність у виконанні професійних повноважень правника передбачає достатньо високий рівень професійних знань, умінь і навичок, включаючи певний рівень спеціалізації, а також здатність правника відмовити в наданні правничих послуг за умови, що він / вона не здатні надати такі послуги належної якості;

- збереження та захист професійної честі та гідності правника й правничої спільноти. Цей стандарт / принцип вимагає від правників у своїй повсякденній життєдіяльності за жодних умов не порушувати добровільно взяті на себе професійні повноваження щодо правомірності власної поведінки й добросовісного виконання місії і завдань правничої професії;

- безумовне виконання правником присяги, складеної при вступі на посаду адвоката, прокурора, нотаріуса, судді. Складаючи присягу, особа повинна добровільно та повною мірою розуміти весь обсяг повноважень з надання правової допомоги та усвідомлювати рівень своєї відповідальності перед собою, правничою спільнотою і людиною / суспільством за її своєчасність та якість.

¹³⁹ Див.: Козюбра Микола. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки. 2007. Т. 64. С. 3–9. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/6972>

Зазначені стандарти професійної етики правника формуються достатньо тривалий час як на етапі становлення характеру особистості в процесі її розвитку, так і її професійної підготовки (навчання та практичного досвіду) до професійної правничої діяльності. Основну роль у формуванні цих принципів професійної етики й майбутньої професійної відповідальності відіграють як усвідомлені зусилля самого правника, так і зміст навчальних процесів у загальноосвітній школі й університетських правничих школах, а також засвоєння ним / нею правил корпоративної професійної етики й самої практики правничої діяльності.

Одним з базових і фундаментальних методів формування належного рівня розвитку професійної етики і відповідальності правника є розуміння та усвідомлення основних категорій філософії і загальної правової теорії *права, моралі, закону*, що формують його / її правову свідомість як елемент особистої (певною мірою й суспільної) правової культури.

2.3. Право — мораль — закон: взаємозв'язок і вплив на професійну етику

Як зазначено в попередньому підрозділі, фундамент професійної етики правника — професійна культура, яка є системною категорією, що складається з елементів кількох субкультур, серед яких базовою виступає *правова культура*¹⁴⁰.

Своєю чергою, на наше переконання, фундаментальними засадами правової культури, що формують правову свідомість правника, виступають такі категорії, як *право, мораль, закон* і взаємозв'язок і взаємовплив, які між ними існують.

Три зазначені категорії соціальної філософії та філософії права визначають зміст індивідуального й суспільного життя людини, яке складається із системи її взаємовідносин з навколишнім світом. Одна частина таких відносин належить до «*правових*», тобто унормованих у встановлений спосіб і форму, друга — до «*моральних*» (етичних) правил поведінки, сформованих людством протягом всієї історії свого розвитку як сталих поведінкових звичаїв взаємин людей у різних соціальних групах.

Наголосимо, що онтологічна природа цих трьох філософських категорій, їх взаємозв'язок і вплив на суспільне та індивідуальне життя людини привертає увагу мислителів з часів Давнього Риму й дотепер. Є всі підстави обґрунтовано припускати, що ці категорії залишаться в центрі уваги філософії права й практичної юриспруденції також і в осяжному майбутньому.

2.3.1. Право. Німецький філософ і соціолог другої половини XX століття Н. Луман¹⁴¹ у межах загальної теорії соціальних систем обґрунтував оригі-

¹⁴⁰ Див. підрозділ 2.1.1. монографії.

¹⁴¹ Див.: Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с немецкого И. Д. Газиева / под редакцией Н. А. Головина. Санкт-Петербург : Наука, 2007. 642 с. URL: <http://socio.karazin.ua/resources/9e437894d236b0c08031946349183678.pdf>

нальне розуміння права як підсистеми суспільства та його відносин, зокрема меж, з іншими підсистемами суспільства (політика, економіка, релігія, мораль тощо). Таке розуміння права, на наш погляд, може слугувати важливим майданчиком для усвідомлення та координації взаємодії названих підсистем на благо розвитку суспільства та людини у XXI сторіччі. Видається доцільним послідовний аналіз кожної із зазначених категорій за її основними ознаками (характеристиками) і відстеження взаємозв'язків між ними, які визначають їх роль у функціонуванні правових систем сучасності та реалізації норм професійної етики правника.

Давнє латинське прислів'я стверджує: «*Jus est ars boni et aequi*» («Право є мистецтвом добра і справедливості»). На сьогодні усталені дві фундаментальні характеристики категорії «**право**», яка функціонує у двох основних формах — природного і позитивного. Незважаючи на певні відмінності у визначенні окремих ознак цих форм, філософи права дійшли спільного висновку про те, що:

а) *природне право* — це «похідне від природного порядку речей, тобто від світобудови й природи людини, яка є невіддільною частиною світопорядку»¹⁴²;

б) *позитивне право* — це «штучна будова, створена людьми», відданими інтересам держави, і тому його норми можуть суперечити принципам природного світопорядку¹⁴³, оскільки вони «оперують переважно здатністю людини до розсудливих умовиводів відносно соціально-правових реалій»¹⁴⁴.

Перший підхід до розуміння природи форм права базовий / вихідний, а другий — похідний, що й створює умови для практичної реалізації першої форми права в повсякденному житті. Такий висновок своєю чергою дає підстави представити характеристику категорії «право» як цілісного соціального феномену, що дозволяє створювати й підтримувати необхідний баланс прав і свобод окремої людини і спільноти людей з метою оптимального задоволення її / їх потреб та самореалізації особистості¹⁴⁵.

2.3.2. Другою складовою зазначеної тріади є категорія «**мораль**», основна характеристика якої — розуміння її як ціннісної системи (структури) свідомості людини, що містить загальні принципи і правила її поведінки у всіх сферах своєї життєдіяльності та виконання яких є її внутрішньою потребою¹⁴⁶. Недаремно свого часу давньоримський політичний діяч, видатний оратор, фі-

¹⁴² Див.: Философия права: учебник / под ред. О. Г. Данильяна. М. : Эксмо, 2005. С. 223.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Философия права. Хрестоматия: учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений / под ред. Н. И. Панова. К. : Издательский Дом «Ин Юре», 2002. С. 15.

¹⁴⁵ Див. також: Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К. : Ваіте, 2016. С. 25.

¹⁴⁶ Там само. С. 83

лософ, правник і літератор Марк Тулій Цицерон писав про велич могутності совісті людини, яка дає себе відчувати, відбираючи в невинного всякий страх і безперестанку малюючи в уяві винного все заслужене ним покарання¹⁴⁷. Історія філософської думки свідчить, що мораль — це система зрозумілих людині імперативних вимог, аксіом, заповідей, традицій, звичаїв, спрямованих на добровільне регулювання балансу людських взаємин поза межами тих форм відносин, що впливають з офіційно встановлених владних норм (законів) її поведінки для задоволення власних конкретних інтересів.

Відомо, що **основними складовими моралі** є такі етичні цінності (приписи, правила), як зло, любов і повага, честь і гідність, рівність і справедливість, співчуття і співпраця, свобода і відповідальність, що й забезпечують оптимальне співіснування / співжиття людей. Саме вони формують алгоритми реалізації прав і свобод людини на достойне життя і самореалізацію. Природою (джерелами походження) моральних цінностей переважно є релігійні постулати, закарбовані для більшості народів світу в Книгах книг — Біблії (для християн), Торі (для юдеїв), Корані (для мусульман).

Тому мораль є (має бути), на наш погляд, визначальною (базовою) складовою права як феномену, що забезпечує баланс інтересів окремої людини й спільноти людей і держав. Відомий англійський філософ Дж. Локк стверджував, що там, де закінчується дія закону, розпочинається тиранія¹⁴⁸.

2.3.3. Розуміння закону сягає дохристиянських часів, з яких де-факто ведеться літопис історії людства. Різні мислителі вкладали в його розуміння різні ознаки. Тривалий час закон ототожнювався з правом або ж визначався як матеріалізована «форма життя права» та як «джерело права»¹⁴⁹. Сучасною найпоширенішою характеристикою закону є його визнання як «нормативного (нормативно-правового — В. С.) акта вищої юридичної сили, який регулює найважливіші суспільні відносини»¹⁵⁰.

Характеристика закону як письмового акта держави — це лише форма його життя. За своєю ж змістовою характеристикою закон — це яскраве вираження штучної («позитивної») характеристики загального феномену права. Створений людиною, він виражає волю носія колективної влади — народу або ж одноосібної — монарха / диктатора, спрямованої на встановлення загальнообов'язкових

¹⁴⁷ Див.: Цицерон. Вікіпедія : вебсайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D1%86%D0%B5%D1%80%D0%BE%D0%BD>

¹⁴⁸ Див.: Джон Локк. Вікіпедія : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B6%D0%BE%D0%BD_%D0%9B%D0%BE%D0%BA

¹⁴⁹ Див.: Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К. : Ваіте, 2016. С. 178.

¹⁵⁰ Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 1999. Т. 2: Д–Й. С. 474.

правил взаємин між людьми та їх спільнотами, а також людини і держави в різних сферах життєдіяльності. Ці правила мають ґрунтуватися в сучасному світопорядку на основоположних правах і свободах людини, що не завжди відбувається в реальному житті.

У загальній філософії та філософії права з прадавніх часів завжди розглядався взаємозв'язок і взаємовплив категорій «права і моралі» та «права і закону». Відомо, що структурний зміст права і моралі становлять нормативні системи, характер яких суттєво різняться. Право втілюється / реалізується в житті людини переважно у формі закону (законодавчих норм / правил, які традиційно називають «правовими»), хоча й не лише закону. Тобто за логікою **закон** має бути завжди *правовим*, але в реальному житті не поодинокі випадки, коли закон (як певні правила суспільного життя) може бути й *неправовим*. Якщо закон *правовий* — такий, що захищає права і свободи будь-якої людини, то його обґрунтовано можна застосовувати і за допомогою державного (суспільного, якщо мати увазі, що держави утворюються суспільствами) примусу.

Логічно виникає питання про можливість реалізації *моральних норм* також за допомогою державного примусу. Чи можливий такий примус, якщо *норми моралі / етичні норми* формуються, успадковуються й реалізуються людиною за межами правового поля, у якому перебуває суспільство? Виявляється, що так, можливо, і такий примус (точніше загроза примусу) відбувається за допомогою моральних вимог, закріплених у законі, коли держава, користуючись привілеєм на примус, застосовує його. Таким чином, держава стає «законодавцем моралі», і така реалія має доволі суперечливий¹⁵¹ характер, особливо коли йдеться про приватне життя людини.

2.3.4. У світоглядних теоріях майже відсутні дослідження, присвячені **взаємозв'язку і взаємовпливу** іншої пари з аналізованої тріади категорій — «**моралі і закону**». Окрім того, немає досліджень одночасного (паралельного або перехресного) взаємозв'язку і **взаємовпливу всіх трьох зазначених категорій**, які за своєю змістовою характеристикою, на наше переконання, тісно пов'язані між собою. Взаємозв'язок і взаємовплив «права — моралі — закону» можна простежити як на етапах їх формування, так і реалізації.

В умовах постійної взаємодії категорій «права — моралі — закону» між ними періодично виникає «спір / суперечка» про те, що з них «покликане

¹⁵¹ В Україні, наприклад, аморально й незаконно, щоб жінка мала двох або більше чоловіків, а чоловік — жінок. В інших державах і культурах — морально, законно й навіть бажано, щоб чоловік мав двох і більше дружин. Яка з цих традицій більш моральна? При цьому в останній традиції не допускається, щоб жінка мала кількох чоловіків (хоча у світі відомі й такі випадки). У зазначених прикладах межі права та моралі доволі чіткі, суперечності виникають тоді, коли стикаються різні правові системи та моральні уявлення.

втрутитися» і стати «прикордонником», який «на межі» між ними забезпечує оптимальний «порядок». Якщо держава бере на себе завдання ізолювати чи в інший спосіб позбавити чи обмежити в правах людину за недотримання нею моральних норм, то закономірно, що це може породжувати суперечності, які в ідеалі й покликані розв'язуватися шляхом здійснення правосуддя, тобто використання в повсякденній діяльності держави тих методів та інструментів впливу (покарання або заохочення), які необхідні для задоволення фундаментальних потреб існування та розвитку як окремої людини, так і суспільства загалом.

Таким чином, необхідність збереження, охорони й захисту біосоціальної природи кожної людини, повага до її гідності становить універсальну, абсолютну межу в розвитку будь-якого соціального явища, яка протягом усієї історії людства відображалася і продовжує відображатися тріадою понять «право — мораль — закон»¹⁵².

Зазначена межа зумовлює необхідність такої поведінки правників, які покликані оберігати людину, надаючи правовим відносинам «людиноцентричний характер», спрямованої на захист прав та інтересів конкретної людини, виключаючи зазіхання на належні їй природні права щодо життя, здоров'я, харчування, житла, одягу. Можна стверджувати, що загалом цивілізований світ прагне забезпечити дотримування такої людиноцентричної межі у відносинах права, моралі і закону, що впливає також на роль правничої професії в суспільстві.

Виходячи з концептуального підходу до змістової характеристики зазначених категорій, маємо підстави стверджувати, що мораль відіграє роль поєднувального елементу між правом і законом, оскільки, з одного боку, право в його природній складовій містить моральні норми (приписи, правила); з іншого — у законі також містяться (навіть часом утверджуються!) окремі загальні

¹⁵² Водночас слід мати на увазі, щойно на межі недосяжного у сфері моралі з'являється найменша можливість для впливу, право через своїх провідників здійснює спроби опанувати нові простори (наприклад, заборонити або дозволити клонування чи аборти, регламентувати на рівні кримінального права природний або неприродний спосіб статевих відносин, урегулювати використання криптовалюти, перенесення свідомості людини з об'єкта вуглецевої технології, яким є біологічне тіло Homo Sapiens, на об'єкт кремнієвої технології — неорганічний носій у вигляді жорсткого диска комп'ютера чи поєднання їх між собою за допомогою штучного інтелекту, імплантів, чипів та наночастинок тощо. Таким чином, межа для права в одних випадках — нездоланна стіна, але в інших — рухома, яка постійно випробовується «на міцність». В останньому випадку виникають конфлікти, які з боку права піддаються постійній ревізії з метою подальшої експансії, яка швидше за все є спробою внести елемент стабільності у світ, що постійно перебуває під впливом ентропії, тобто практики життя, яка, як правило, лише поступово збільшується з плином часу.

моральні норми. Саме тому в оцінці зазначених категорій часто вживаються такі словосполучення, як «правова мораль або мораль права», «моральний / аморальний закон», «правовий / неправовий закон». Моральність *права* (де-факто — прав і свобод людини) і *закону* можна простежити у функціонуванні правової системи держави та особливо — у діяльності судової гілки державної влади, яка, спираючись на право, застосовує закон, намагаючись досягати моральної справедливості в правових відносинах людей.

Тріада категорій «право — мораль — закон» має бути повсякденним ціннісним орієнтиром у формуванні правової культури й меж реалізації прав та інтересів як окремої людини, так і людських спільнот (суспільства, держави), дозволяючи нам бути свободними й одночасно — відповідальними за свої думки, слова і вчинки, у тому числі й у сфері надання правничих послуг. Розуміння та глибинне усвідомлення змістових характеристик *права, моралі і закону*, безумовно, впливає на формування правової свідомості правника як основи розвитку його правової культури.

III. ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАВНИКА

Якби була одна вимога до всіх (адвокатів, прокурорів і суддів) – пройти один і той же іспит, дотримуватись однакових етичних стандартів, то... усі розуміли б, що спільна мета – захищати верховенство права.

(Пітер Ярош, федеральний прокурор, США)

3.1. Теоретичні засади, види і форми професійної відповідальності

Поняття і зміст професійної відповідальності людини за процеси й результати своєї діяльності в будь-якій сфері життя цікавлять і турбують науку й практику здавна. Їх розуміння та усвідомлення постали ще в часи давньогрецького цілителя, лікаря й філософа Гіппократа (орієнтовно 460–370 роки до н. е.) і грецького лікаря Авіценни (980–1037 рр.)¹⁵³, перш за все у сфері надання лікарської допомоги (медицини), коли й була сформульована основна заповідь лікарів – «не нашкодь». Саме тому принципи професійної відповідальності медиків найбільш розроблені й уживані, хоча й інші професії приділяли та приділяють увагу цій складовій професіоналізму.

У царині правознавства завжди достатньо широко й глибоко розроблялися проблеми «юридичної відповідальності» особи чи групи осіб. Проблеми та окремі складові «професійної відповідальності правників» у сфері їх діяльності хоч і значно менше (порівняно з медиками), проте вже достатньо давно (понад століття), є предметом дослідження і тлумачення. «Першість» у вивченні й застосуванні принципів та інструментів професійної відповідальності серед правників, безумовно, належить представникам правничої спільноти держав, правові системи яких відносять до англосаксонської правової сім'ї. В Україні цьому питанню стали приділяти увагу лише останніми роками, коли набули чинності Правила адвокатської етики та Кодекс суддівської честі, а з часом й правила етичної поведінки прокурорів, нотаріусів та академічної доброчесності правознавців-дослідників.

Теоретичний аналіз підвалин професійної відповідальності правників і відповідні висновки й практичні рекомендації щодо їх втілення в повсякденній

¹⁵³ Див.: Гіппократ. Вікіпедія : вебсайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D1%96%D0%BF%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82>; Ібн-Сіна (Авіценна). Вікіпедія : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B1%D0%BD_%D0%A1%D1%96%D0%BD%D0%B0

правничій практиці неможливі без розгляду змісту загальної теорії відповідальності та її принципових засад, видів і форм.

Поняття «відповідальність» існує, напевне, відколи людство почало розмірковувати над змістом свого співіснування та напрацьовувати його правила, які згодом перетворилися на моральні / етичні, а далі — правові норми поведінки кожної людини та людських спільнот. Сьогодні це поняття широко використовується як у щоденній життєдіяльності людини, так і суспільних / гуманітарних науках, зокрема у філософії, політиці, економіці, праві, етиці, психології, соціології.

При пошуку оптимальної відповіді щодо розуміння й тлумачення цього поняття та його змісту виникають логічні запитання:

1. Відповідальність — це правова чи філософська (морально-етична) категорія?

2. Це якісна характеристика психологічного стану особистості чи один із сотень звичайних термінів, якими повсякденно користується будь-яка людина?

3. Що таке професійна відповідальність?

Аналіз філософських і правничих джерел, у яких розглядається ця проблематика, дає підстави для висновку, що загальне поняття «відповідальність» історично сприймається філософами та правниками-науковцями й практиками як таке, що не потребує спеціального дослідження й тлумачення. Тобто його зміст розкривається сам собою в назві і походить від етимології слів «відповідь, відповідати». Треба визнати, що не розкривають глибинного змісту цього поняття й тлумачні словники, у тому числі енциклопедичні.

3.1.1. Мовна характеристика поняття «відповідальність». В основу поняття і їх визначень, які використовує будь-яка наука й практика, покладені відповідні **слова-терміни**, що ввійшли в обіг наукової, літературної та повсякденної мови. Тому порівняльний аналіз смислових (семантико-етимологічних) значень слова «відповідальність» в українській та основних мовах міжнародного спілкування, зокрема англійській, французькій і німецькій, дозволяє, на наш погляд, віднайти оптимальні відповіді на поставлені вище запитання¹⁵⁴.

Точний час виникнення слова «відповідальність» в українській мові важко назвати, оскільки в Етимологічному словнику української мови іменник «відповідальність» відсутній, однак маємо «відповідальний, відповідати, відати», що походять від старослов'янського «въѣдѣти, въѣмѣ» (знати) й споріднені з латинським словом «*videre*» (бачу, бачити) та давньоіндійським «*veda*» (знаю)¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Див. також: Сущенко Володимир. Проблема професійної відповідальності юриста (нотатки філософсько-правового аналізу). *Українське право*. 2005. № 1. С. 163–172. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2589>

¹⁵⁵ Етимологічний словник української мови : у 7 томах. К. : Наукова думка, 1982. Т. 1: А–Г. С. 390–391, 394.

У Словнику української мови слово «відповідальність» тлумачиться як «покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова»¹⁵⁶. Таким чином, відповідальність — це певний обов'язок, навіязаний ззовні або взятий особою самотійно. Таке тлумачення, на наш погляд, цілком слушно вказує на два аспекти відповідальності — об'єктивний і суб'єктивний.

В англійській, французькій і німецькій мовах слово «відповідальність» з'явилося порівняно недавно. Згідно зі словником П. Робера іменник «responsibility» (відповідальність) у французькій мові вперше трапляється близько 1783–1784 рр., а прикметник «responsible» (відповідальний) — у 1284 році¹⁵⁷. Значення слів в англійській і французькій мовах дуже близькі, можливо, через те, що англійці запозичили прикметник «responsible» з давньофранцузької. Англійський іменник «responsibility» вперше трапляється в тексті, датованому 1787 роком, а прикметник «responsible» — у 1502 році¹⁵⁸. За Оксфордським словником сучасної англійської мови термін «responsibility» означає 1) стан або обставину, які роблять особу відповідальною; 2) обов'язок, за який особа несе відповідальність¹⁵⁹.

Щодо німецької мови, то за Німецьким словником братів Грімм іменник «der Verantwortung» вживається з другої половини XV століття. Рік появи прикметника «verantwortlich» не встановлено. На відміну від французької та англійської мов німецький відповідник у перекладі українською має додаткові значення, а саме: «der Verantwortung» означає 1) дію заради виправдання або ж захисту, виправдання перед судом; 2) стан відповідальності, за якого відповідальна поведінка особи уявляється як єдино можлива¹⁶⁰.

Зауважимо, що, окрім вищезазначених варіантів, слово «відповідальність» в українській мові також тлумачиться як «серйозність, важливість справи, моменту тощо»¹⁶¹. Нерідко говорять про необхідність виховання «почуття відповідальності», тому це поняття також описує й рису характеру людини. Таким чином, можна зробити висновок, що, окрім деяких несуттєвих відмінностей, значення слова «відповідальність» в українській, англійській, французькій і німецькій мовах збігаються і пов'язані з виконанням особою певного обов'язку та необхідністю звітувати за результати його виконання.

¹⁵⁶ Словник української мови : в 11 томах. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1: А–В. С. 620.

¹⁵⁷ Robert P. Dictionnaire alphabétique et analogues de la langue française. Paris, 1980. T. 5. P. 854.

¹⁵⁸ Murray J. A. H. The Oxford English Dictionary. Oxford, 1969, vol. VIII. P. 542.

¹⁵⁹ Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Oxford University Press, 1995. P. 1000.

¹⁶⁰ Grimm J., Grimm W. Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1956. Bd XII/I. S. 81–82.

¹⁶¹ Словник української мови : в 11 томах. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1: А–В. С. 620.

3.1.2. У загальній філософії та філософії права термін «відповідальність» почав використовуватися набагато пізніше. Наголосимо, що у філософії поняття «відповідальність» традиційно тлумачиться досить широко та розуміється саме як моральна відповідальність особи, колективу, суспільства за певні вчинки, діяльність, події. Наприклад, у Філософському словнику термін «відповідальність» пояснюється як категорія етики та права, що позначає особливе соціальне і морально-правове ставлення особистості до суспільства та людства загалом, яке характеризується виконанням свого морального обов'язку та правових норм¹⁶². У Філософському словнику Д. Жюліа зазначено, що бути відповідальним за той чи інший вчинок — значить визнати себе його автором та взяти на себе його наслідки¹⁶³. У Соціологічному енциклопедичному словнику стверджується, що відповідальність — це обов'язок і готовність суб'єкта відповідати за здійснені діяння, вчинки та їх наслідки¹⁶⁴. Найбільш повно відповідальність тлумачиться у Філософському енциклопедичному словнику як філософсько-соціальне поняття, що відображає об'єктивний, історичний і конкретний характер взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору свідомого виконання ними взаємних вимог та обов'язків¹⁶⁵. Тобто у філософії феномен «відповідальність» неодмінно пов'язаний із соціумом, формується і реалізується завдяки останньому.

Відповідальність, стверджують філософи, — це не просто усвідомлення особою значення своїх дій і їх наслідків, а й підзвітність вимогам, правилам, стандартам, що ставляться іншими особами в процесі співіснування. Це означає, що, окрім самого суб'єкта відповідальності, існує ще й так званий «зовнішній фактор», перед яким суб'єкт відповідає. Такий фактор у філософії іноді називають «інстанцією», яка оцінює діяльність «суб'єкта відповідальності» і накладає відповідні санкції залежно від ступеня його вини чи заслуг перед нею. Інстанцією може бути як окрема особа, так і соціальний інститут.

Зміст відповідальності також можна пояснити як «виконання чи невиконання обов'язку», покладеного на особу або ж добровільно взятого на себе нею. Невиконання обов'язку передбачає, як правило, відповідні наслідки — санкції покарання, а належне виконання — санкції заохочення. Вид таких санкцій залежатиме від виду та форми самої відповідальності: каральні санкції «право-

¹⁶² Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. М. : Политиздат, 1980. С. 267.

¹⁶³ Жюлиа Дидье. Философский словарь / пер. с франц. М. : Международные отношения, 2000. С. 307.

¹⁶⁴ Социологический энциклопедический словарь: на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / ред.-координатор Г. В. Осипов. М. : Издательская группа ИНФРА-М НОРМА, 1998. С. 277.

¹⁶⁵ Философский энциклопедический словарь / ред. кол.: С. С. Аверинцев и др. М. : Советская энциклопедия, 1989. С. 453.

вої / юридичної відповідальності» суттєво відрізнятимуться від аналогічних санкцій «моральної відповідальності». Особливість санкційних наслідків відповідальності полягає в тому, що «зовнішніми» санкціями виступає суспільна думка, а «внутрішньою» — совість самої особи. Саме совість — внутрішній регулятор відповідальності особи, насамперед перед собою, а зовнішній регулятор її відповідальності перед «інстанцією» (зовнішнім фактором) — сором і вина. Між останніми двома якісними категоріями існує суттєва різниця: «Якщо сором — це перш за все орієнтація на реакцію оточення, то відчуття вини залежить від власного відчуття особи того, що сталося». При цьому вибір регулятора відповідальності залежить насамперед від приналежності особи до одного з типів культур — «сорому» чи «вини»¹⁶⁶. Таким чином, особиста відповідальність завжди має ще й соціальний вимір.

Якщо звернутися до різних видів / форм соціальної відповідальності — правової, політичної, економічної тощо, то скрізь побачимо певний «моральний елемент», наприклад «притягнення особи до кримінальної відповідальності» (точніше — покарання особи за вчинення кримінального правопорушення — В. С.) супроводжується, як правило, моральним осудом протиправного діяння, а іноді й навпаки — заохоченням. Зазвичай особа вважається морально відповідальною за свої думки, слова і вчинки. З погляду етики особа може бути визнана відповідальною майже за все — події, процеси, свої власні психологічні характеристики, тому постає ще одне запитання: за яких умов особа відповідальна за свої думки, слова і дії та їх наслідки?

Якщо можна вказати обов'язкові та вичерпні умови настання моральної відповідальності, то це значить, що можна розкрити і зміст цього поняття. Згідно зі словником Д. Жюліа, ми відповідальні за вчинок, коли: 1) він вчинений свідомо і саме нами; 2) він вчинений свідомо, але не обов'язково нами самими; 3) його вчинили ми, але не бажали цього; 4) ми його не вчиняли і не бажали його настання, але від нас залежала можливість його відвернення¹⁶⁷.

3.1.3. У психології загальновизнаним є висновок про те, що зовнішні впливи засвоюються індивідом і стають його внутрішнім законом. Однак в історії еволюційного розвитку людини перехід від розуміння «відповідальності тільки як зовнішнього механізму контролю» до «відповідальності як форми самоконтролю» був тривалим і суперечливим. Західноєвропейська психологія розглядає відповідальність як одну з основних психічних якостей індивіда, що

¹⁶⁶ Василевська Т. Є. Відповідальність як духовно-моральний вибір особистості: автореферат дисертації на здобуття наук. ступ. доктор. психолог. наук. К., 1997. С. 19.

¹⁶⁷ Жюліа Дидье. Философский словарь / пер. с франц. М. : Международные отношения, 2000. С. 307.

Див. також: The Encyclopedia of Philosophy / ed. Paul Edwards. New York : Macmillan, 1967. Vol. 7. P. 183.

сприяє відшуканню ним свого місця в цьому світі, наповненості людського життя реальним сенсом.

Визнавши «відповідальність» утіленням глибокого й принципового ставлення людини до власної життєдіяльності, відомий психолог С. Л. Рубінштейн започаткував вивчення психологічних механізмів «морально відповідального діяння» та ролі феномену відповідальності в становленні внутрішнього світу особистості. Одним з перших цю зміну в еволюції відповідальності помітив ще Е. Кант, який вважав, що «необхідне є обов'язком», якщо воно продиктоване зовнішньою вимогою, однак «необхідне стає внутрішньою моральною свободою», якщо суб'єкт керується моральним законом. Пізніше вчення Е. Канта про внутрішнє ставлення особистості до обов'язку та прийняття і перетворення обов'язку в «моральний закон» розвинув датський філософ С. К'еркегор, який вказував на те, що індивід сам формує свій внутрішній закон і потім підпорядковує себе зовнішньому обов'язку. Його думка про те, що «істинний етичний погляд на життя» вимагає від людини виконання насамперед не зовнішнього, а внутрішнього обов'язку, тобто обов'язку щодо самого себе, своєї душі, яку «він має не загубити, а віднайти», безумовно, має морально-етичний характер.

Таким чином, філософські погляди на відповідальність були розвинуті в різноманітних напрямках психології, яка досліджує процеси формування відповідальності в особі як якості вищого порядку та її взаємозв'язок з вимогами зовнішнього середовища. Разом із соціалізацією особистості, досягненням зрілості відбувається усвідомлення відповідальності за свої дії, коли людина, окрім зовнішньої інстанції, починає відповідати перед собою (виникає внутрішній механізм контролю) і, таким чином, бере відповідальність за можливі наслідки своїх дій.

3.1.4. У правознавстві розуміння поняття «відповідальність» традиційно зводиться до тлумачення «юридичної відповідальності» та її різновидів — *матеріальної і процесуальної; кримінальної і цивільної, конституційної, адміністративної і дисциплінарної*. При цьому переважно йдеться про розуміння відповідальності в «негативному сенсі» — як міри або заходу (ступеня) покарання особи за скоєне нею певне правопорушення, що має негативні наслідки для особи або суспільства чи держави.

У загальній теорії права сьогодні існує дві основні концепції юридичної відповідальності: *а) ретроспективна (або негативна) та б) перспективна (або позитивна)*¹⁶⁸.

¹⁶⁸ Див.: Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К. : Ваіте, 2015. 392 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf>;

Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М. В. Цвіка. Харків : Право, 2009. 584 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf

Перша розглядає відповідальність як результат «здійснення правопорушення», друга — пов'язує відповідальність з результатом «відсутності правопорушення». Більшість правників розглядає відповідальність як реалізацію певних правових / юридичних санкцій, що своєю чергою можуть мати як «негативний» (покарання), так і «позитивний» (заохочення) зміст. Деякі правники тлумачать юридичну відповідальність як міру державного примусу, вплив, реакцію суспільства й держави на поведінку особи. Почасти поняття «відповідальність» ототожнюється як з поняттям «обов'язок», так і «покарання» або ж «санкція». Іноді можна натрапити на розуміння відповідальності як «правовідношення, що виникає в результаті вчиненого правопорушення». Таке розмаїття тлумачення юридичної відповідальності, на наш погляд, не сприяє глибинному розумінню цього феномену, а часто-густо навпаки заплутує та ускладнює його, що негативно позначається як на теорії, так і практиці його застосування.

Підсумовуючи, зауважимо, що, за свідченням Р. Маккіона, уперше поняття «відповідальність» увів О. Бейн у книзі «Емоції і воля», опублікованій у 1859 році, замінивши до того вживаний літературний термін «караність» (*punish ability*) на абстрактний термін «відповідальність» (*responsibility*)¹⁶⁹. При цьому відповідальність за О. Бейном пояснюється саме через караність, оскільки «будь-яке питання, що виникає при обговоренні терміну «відповідальність», є питанням звинувачення, засудження і покарання»¹⁷⁰. Пізніше, у 1865 році, Дж. С. Міль також стверджував, що відповідальність означає покарання, одночасно вказуючи на відповідальність як на певну підзвітність (*accountability*). У 1876 році Ф. Г. Бредлі опублікував есе власного етичного дослідження «Загальні поняття відповідальності у зв'язку з теорією свободи волі та необхідності», у якому з деякими застереженнями погодився з твердженнями Дж. С. Міля, однак пояснив відповідальність (*responsibility*) і підзвітність (*accountability*) терміном «усвідомленість / здатність усвідомлювати» (*imprability*). Подібну інтерпретацію дає і Л. Леві-Брюль, який претендує на те, щоб відмежувати «юридичну» відповідальність, що є об'єктивною й наповненою конкретним змістом, від «моральної», яка позбавлена такої визначеності та є суто «суб'єктивною ідеєю»¹⁷¹.

Загальнофілософський і психологічний термін «відповідальність» у значенні «караність» поступово трансформувався в поняття, яке має декілька напрямів тлумачення:

¹⁶⁹ Див.: Mckeon R. The Development and Significance of the Concept of Responsibility. *Revue International the Philosophy*. Bruxelles, 1957. № 39 (1). P. 3–32.

¹⁷⁰ Див.: Bain A. The emotion and the will. London, 1865. P. 520.

¹⁷¹ Див.: Levy-Bruhl L. *L'idée de responsabilité*. Paris, 1984. 257 p.

а) об'єктивний — «відповідальність» як визначений у праві обов'язок суб'єкта піддаватися впливу певної санкції з боку суспільства (держави) за вчинене діяння;

б) суб'єктивний — «відповідальність» як внутрішня якість особи, що проявляється у її здатності усвідомлювати свої дії.

Аналіз наукових джерел дає підстави для висновку, що поняття «відповідальність» історично сприймається правниками як таке, що не потребує спеціального дослідження, а його зміст розкривається через етимологічне тлумачення слів «відповідь, відповідати» як узятий / покладений на себе обов'язок і покарання за його порушення чи невиконання.

3.1.5. Теорія і практика функціонування феномену «відповідальність» розрізняє декілька її форм, видів та різновидів, зокрема моральну і економічну; політичну і юридичну; індивідуальну і колективну (корпоративну); державну і міжнародну; професійну; змішану тощо.

На підставі викладеного постає практичне запитання: на що і за що будь-яка особа чи колектив (група людей) у процесі своєї життєдіяльності, як правило, дає відповідь (відповідає)? Відповісти на нього можна так: по-перше, на запитання іншої особи; по-друге, на питання (проблеми), що ставить перед особою повсякденне життя; по-третє, на і за результати своєї життєдіяльності — вчинки, поведінку, ухвалені рішення, а іноді й висловлені думки.

Відповідаючи, особа звітує не тільки й не стільки перед іншими, як насамперед перед собою, своїм розумом, серцем, душею. Це явище або стан — *звітність*, — на наш погляд, найбільш яскраво проявляється в актах релігійних таїнств — молитов, покаянь тощо, а також у процедурах будь-яких покарань або заохочень.

Застерігаючи від спрощеного розуміння такої «звітності» тільки як певної морально-етичної чи психологічної категорії, маємо підстави стверджувати, що не можна ототожнювати поняття «відповідальність» і «покарання чи заохочення», оскільки останні — це лише наслідки звітності особи за результати своєї діяльності. Недаремно в юриспруденції існує принцип, за яким особа, яка з різних причин і обставин, передбачених законом, не може звітувати за результати своєї діяльності та їх наслідки, звільняється від покарання або ж не підлягає заохоченню.

Таким чином, проаналізувавши філологічні / мовні, філософські, психологічні та правові підходи до розуміння цієї філософсько-психологічної та правової категорії, сформулюємо її поняття: **відповідальність** — це здатність і за певних обставин обов'язок будь-якої особи (фізичної чи юридичної) звітувати, тобто відповідати (надавати відповідь), перед собою та своїм оточенням — людиною, суспільством, державою, природою — за результати своєї діяльності

та на підставі такої звітності отримувати позитивні чи негативні санкції (покарання або заохочення)¹⁷².

Запропоноване визначення відповідальності як загальної морально-психологічної якості особи (людини чи спільноти) дозволяє впевнено стверджувати, що поняття «професійна відповідальність» на відміну від інших видів і форм відповідальності наповнюється конкретним змістом, безпосередньо пов'язаним з тими знаннями, уміннями й навичками, які людина реалізує в будь-якому виді своєї професійної діяльності. Це зауваження повною мірою стосується й правничої професії загалом і її окремих спеціальностей — адвоката, прокурора, судді, нотаріуса, науковця / законотворця.

Зважаючи на запропоноване тлумачення відповідальності, маємо підстави виділити дві основні її форми: а) особистісну добровільну і б) корпоративну / колективну примусову.

Особистісна добровільна — професійна відповідальність особи перед собою (перед своєю совістю / сумлінням) полягає у здатності людини, яка має розвинуту моральну свідомість, розрізняти категорії добра і зла, справедливості і несправедливості, правильності та неправильності в контексті зіставлення власних думок, слів і вчинків із загальновизнаними в певному суспільстві етичними правилами (нормами / стандартами) поведінки в конкретних життєвих ситуаціях¹⁷³.

Корпоративна примусова професійна відповідальність особи перед своїм оточенням (колегами, клієнтами, інституцією, суспільством) проявляється в тому, що, добровільно взявши на себе виконання певних професійних повноважень, у разі їх неналежного виконання / невиконання особа буде морально змушена (поставлена в умови корпоративного морального примусу) надати публічні пояснення власної поведінки, висловлених думок і вчинених дій і при цьому бути психологічно готовою отримати покарання або заохочення за наслідки своєї поведінки (професійної діяльності).

Наслідками корпоративної професійної відповідальності за неналежне виконання професійних повноважень правника можуть бути певні види покарання: а) товариський моральний осуд колег або клієнтів; б) попередження,

¹⁷² Сущенко Володимир. Категорія «відповідальність» у гуманітарних науках та юриспруденції: мультидисциплінарний підхід. Філософія права і загальна теорія права. 2020. 2/2020. С. 166–184. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=IjLOZDcAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=IjLOZDcAAAAJ:9vf0nzSNQJEC

¹⁷³ Див. також:

Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.;

Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

догана, тимчасове призупинення виконання повноважень, фінансові санкції аж до позбавлення права на здійснення правничої діяльності. Водночас такими наслідками професійної відповідальності можуть бути й заходи заохочення правника до ще більш якісного виконання своєї місії і повноважень, зокрема публічна подяка, преміювання або нагородження цінним подарунком від імені правничої спільноти чи адміністративного керівництва установи / організації, кар'єрне зростання.

Види корпоративної професійної відповідальності зумовлені, як правило, структурою тих органів правничих корпорацій / об'єднань, які опікуються дотриманням своїми членами встановлених правил професійної етики. Наприклад, судді звітують перед своїми органами самоврядування (зборами і радами суддів) і врядування (Вища кваліфікаційна комісія суддів України і Вища рада правосуддя). Подібні кваліфікаційно-дисциплінарні структури в системах корпоративного самоуправління мають також органи адвокатури, прокуратури, нотаріату.

Отже, можна запропонувати розуміння **професійної відповідальності правника** як морально-психологічної здатності та добровільно взятого на себе обов'язку звітувати, тобто відповідати (надавати відповідь) перед собою та своїм оточенням — клієнтом, правничою спільнотою, суспільством — за результати своєї професійної діяльності та на підставі такої звітності отримувати позитивні чи негативні санкції (покарання або заохочення).

3.2. Механізми та інструменти професійної відповідальності

У попередніх розділах монографії зазначено, що належне виконання правником своїх професійних повноважень з дотриманням правил (стандартів) професійної етики — це фундаментальна засада формування професійної відповідальності правника за результати своєї діяльності. Неналежне виконання таких повноважень, а також порушення встановлених професійних етичних правил має (повинно мати) наслідком відповідний вплив правничої спільноти насамперед на професійну поведінку / діяльність такого правника.

У цьому підрозділі розглянемо основні процедури примусової (або добровільної) відповідальності правника за відповідні порушення етичних правил і професійних вимог щодо своєї діяльності.

3.2.1. Методи / інструменти відповідальності (звітування), у тому числі професійної, різні — усні / вербальні й письмові, індивідуальні та колективні, публічні та закриті (корпоративні). Кожен з них має свої особливості.

Усний (вербальний) метод передбачає надання особою за власним бажанням або на запит інших осіб / сторін усних пояснень безпосередньому оточенню / клієнту або певній зацікавленій спільноті / громадськості чи колегам своїх

думок, дій або рішень. Письмовий — надання письмових пояснень висловлених думок (позицій) і вчинків.

Індивідуальний метод полягає в тому, що особа звітує лише за власні думки, слова і дії, що жодним чином не пов'язані зі спільними (колективними) діями чи рішеннями певної професійної групи, спільно погодженими та схваленими до виконання. Відповідно колективний / колегіальний інструмент відповідальності має на меті пояснити як ухвалені рішення, так і дії, спрямовані на їх реалізацію, з урахуванням ролі й місця кожного члена професійної групи в цих процесах.

Публічна відповідальність передбачає абсолютно відкриті процедури звітування та обговорення, у тому числі й шляхом опублікування в ЗМІ чи інших джерелах інформації для необмеженого кола осіб. Закритий (корпоративний) характер відповідальності (надання пояснень) навпаки звужує коло осіб, перед якими звітує особа, до членів своєї корпорації (групи, підрозділу, інституції), і зміст такого звіту не підлягає розповсюдженню для необмеженого кола осіб.

Наголосимо, що будь-яка з названих форм відповідальності, як правило, відбувається в спосіб і за процедурами, встановленими відповідними корпоративними або нормативно-правовими актами.

3.2.2. Корпоративні правила / кодекси професійної етики — важливий інструмент формування і реалізації належної корпоративної професійної відповідальності правника, що передбачає відповідні форми й процедури звітування та оцінювання рівня відповідальності своїх членів з метою застосування належних процедур та інструментів морального впливу (покарання або заохочення) щодо підвищення рівня такої відповідальності.

Аналіз наявних правил професійної етики, процедур та інструментів професійної відповідальності окремих правничих спеціальностей дозволяє сформулювати як загальні підходи, так і особливості їх застосування залежно від специфіки правничої діяльності адвокатів, прокурорів, нотаріусів, суддів, правознавців-дослідників.

За основу такого аналізу ми обрали методику підготовки й зміст міжнародних Бангалорських принципів поведінки суддів і Коментарів до них, розроблених і схвалених у 2007 році під егідою Управління ООН з наркотиків і злочинності¹⁷⁴. За влучним висловом К. Г. Вірамантрі, голови суддівської групи з питань дотримання принципів чесного судочинства: «Бангалорські принципи є документом, який потенційно має величезну цінність не тільки для судових органів всіх країн, а й для широкої громадськості та всіх, хто

¹⁷⁴ Див.: Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_j67

прагне до забезпечення надійної основи для беззастережної доброчесності судочинства у всьому світі»¹⁷⁵.

Ці принципи розробила міжнародна група суддів-експертів, які представляли різні правові системи 35 країн світу з усіх континентів, на основі положень Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, статусу міжнародного права в межах національної правової системи, Європейської конвенції з прав людини, Американської конвенції про права людини, Африканської хартії прав людини і народів, а також на засадах конституційного ладу держави, доктрини верховенства права, статусу суду й довіри суспільства до судової системи. Окрім того, вони (принципи) ґрунтуються на аналізі культури та релігійних традицій Давнього Близького Сходу, індуїстського права, буддійської філософії, римського права, китайського права, африканського права, юдейського права, християнства, ісламського права.

3.2.3. Ґрунтуючись на узагальнених міжнародних стандартах правничої професійної діяльності, що викладені в підрозділі 2.2 цієї монографії, **а також на складових професійної культури правника**, викладених у підрозділі 2.1, враховуючи наявні національні правила професійної етики адвокатів, прокурорів, нотаріусів, суддів, правознавців-дослідників в Україні, маємо всі підстави визначити базові етичні вимоги / принципи (стандарти) до професійної поведінки правника (незалежно від його спеціалізації), а саме: незалежність, об'єктивність і неупередженість, чесність і сумлінність, доброчесність, рівність перед судом, професійність.

Перелічені етичні вимоги / принципи в такому чи іншому найменуванні та змістовному тлумаченні наявні в усіх міжнародних і національних етичних правилах / кодексах правників і є основою для застосування механізмів і процедур їх корпоративної професійної відповідальності.

Нижче пропонуємо стисло характеристику кожного із зазначених принципів, що ґрунтується на узагальненому авторському аналізі міжнародних і національних стандартів здійснення професійної правничої діяльності.

Незалежність правника — це обов'язкова передумова верховенства права й основна гарантія торжества відносно справедливого розв'язання правового конфлікту. Правник повинен всіляко підтримувати та демонструвати назовні свою професійну незалежність як на особистому, так і інституційному рівні, яка має бути не привілеєм правничої посади, а обов'язком і невіддільною частиною його статусу в суспільстві. Незалежність правника означає, що всі представники всіх трьох гілок державної влади і громадяни визнають і поважають

¹⁷⁵ Див.: Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів. Вересень 2007. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentari-bangalorski-9818bfb11.pdf>

його / її незалежність. Правник повинен здійснювати свої професійні функції та повноваження, зважаючи лише на оцінку фактів, відповідно до свідомого розуміння права й закону, незалежно від стороннього впливу, спонукання, тиску, загроз чи втручання, прямого чи опосередкованого, що може чинити будь-яка сторона та з будь-якою метою.

Об'єктивність і неупередженість правника — це необхідна умова для належного виконання ним / нею своїх обов'язків. Вона виявляється не лише у змісті рішення, але й процесуальних діях, що супроводжують його ухвалення.

Професійна незалежність правника — це необхідна передумова його / її об'єктивності та неупередженості. Правник має виконувати свої повноваження без надання будь-яких необґрунтованих законом переваг чи преференцій одній зі сторін правових відносин або із застосуванням релігійних чи інших забобон.

Правник має всіляко уникати будь-якого потенційного або реального конфлікту особистих інтересів з інтересами сторони правових відносин, яку він представляє / захищає або розсуджує.

Правник зобов'язаний переконувати членів своєї сім'ї в необхідності утримуватися від участі в угодах або інших правових відносинах з іншими особами та поміж собою, які сторонній розумний спостерігач може обґрунтовано сприймати як використання посадового становища правника в особистих інтересах.

Поза межами надання правничих послуг / судового процесу правник повинен уникати свідомих висловлювань і вчинків, що можуть стати приводом для сумнівів з боку розумного спостерігача в його / її об'єктивності та неупередженості.

Належний рівень об'єктивності та неупередженості правника формує відповідний рівень довіри суспільства до нього / неї і правничої професії загалом.

Чесність і сумлінність — це необхідна умова для виконання правником своїх повноважень на належному моральному й діловому рівні. Цей критерій означає, що правник завжди, а не лише при виконанні своїх посадових обов'язків, має ретельно дотримуватися закону, проявляти старанність у виконанні взятих на себе повноважень, поводитися достойно і відповідно до своєї правничої посади, бути вільним від можливого підкупу, омани чи шахрайства та проявляти гідність і добropорядність у своїй поведінці.

Чесність і сумлінність не мають диференційованих ступенів свого розвитку та є абсолютними категоріями. Суспільно визнаних норм поведінки слід дотримуватися і в приватному житті, а спосіб дій і поведінка правника мають підтримувати впевненість громадян у чесності та непідкупності всієї правової системи держави. Правник повинен демонструвати бездоганну поведінку навіть з погляду стороннього розумного спостерігача.

Доброчесність правника проявляється насамперед у дотриманні загальних і професійних етичних правил, що має бути невіддільною частиною його / її професійної діяльності. Правник дотримується етичних норм, не допускаючи навіть видимості некоректної поведінки¹⁷⁶ при здійсненні будь-якої діяльності, що пов'язана з його / її посадою.

Конфіденційна інформація, що стала відома правнику в результаті його / її професійної діяльності, не може бути використана чи розголошена будь-кому з будь-якою метою, що не пов'язана з виконанням його / її професійних обов'язків.

Постійна увага з боку суспільства до професійної діяльності правника та його / її поведінки покладає на нього / неї обов'язок узяти на себе добровільно низку поведінкових обмежень, незважаючи на те, що розумному сторонньому спостерігачу такий обов'язок може здатися обтяжливим. Він / вона можуть займатися іншою діяльністю, якщо така діяльність сумісна з його / її суспільним статусом і не перешкоджає виконанню професійних обов'язків. Поведінка правника має відповідати такому суспільному статусу та об'єктивним очікуванням громадян.

Правник має знати про свої матеріальні інтереси (статки) та інтереси своїх довіртелів / клієнтів, а також вживати розумних заходів для отримання інформації про матеріальні інтереси членів своєї родини, не дозволяючи їм певним чином впливати на його / її професійну діяльність. Правник та члени його / її родини не мають права вимагати чи приймати будь-які подарунки, позики, заповіти чи допомогу в іншій формі від сторонніх осіб, якщо ці вчинки були викликані діями, які правник вчинив або планує вчинити, або його / її бездіяльністю у зв'язку з виконанням своїх посадових обов'язків.

Єдиною прерогативою доброчесної професійної діяльності правника є право і обов'язок, надаючи правничі послуги, чесно творити добро на користь іншій людині й суспільству.

Рівність правників перед судом означає, що жодна зі сторін судового процесу, у якому відбувається розсуд спірних правових відносин, пов'язаних з порушенням прав і свобод людини / особи, не повинна мати будь-яких привілеїв чи преференцій відносно духу і літери закону (правової норми) та/або свого соціального статусу.

Рівність перед судом — це рівність і перед законом, яку повинні забезпечувати не лише суддя / суд (хоча це їхня безпосередня функція), але й усі учасники судового процесу, особливо і насамперед якщо вони представляють

¹⁷⁶ Критерії некоректної поведінки полягають у визначенні тих поведінкових актів особи, які шкодять здатності правника виконувати свої повноваження чесно, неупереджено, незалежно й компетентно, і тому, чи може об'єктивний спостерігач через таку поведінку скласти враження, що правник не здатний виконувати свої повноваження.

правничу спільноту (є правниками за професією і покликанням). Забезпечення такої рівності можливе за умови усвідомлення правником (суддею — у першу чергу та особливо) таких обставин, як:

а) з одного боку, різноманітності членів суспільства, що впливає з расової належності, кольору шкіри, статі, релігійних вірувань, національного походження, касті / племені / клану, непрацездатності, віку, сімейного стану, сексуальної орієнтації, соціально-економічного стану та інших подібних причин, тобто «підстав та умов», що безпосередньо не стосуються спірних правових відносин;

б) з іншого боку, необхідності рівного ставлення до всіх учасників судового розсуду, зосередження лише на фактичних обставинах правових відносин, утримання від демонстрації (на словах чи в поведінці) упередженості чи прихильності до певної особи на підставах, що не стосуються предмета такого розсуду, за винятком тих випадків, коли такі підстави можуть бути виправдані / обґрунтовані предметом розсуду, законом й утвердженням принципу верховенства права.

Професійність правника передбачає наявність у нього / неї належної компетентності й старанності у виконанні своїх повноважень як необхідної умови виконання своєї суспільної місії — надання правової допомоги особі, яка її потребує.

Компетентність вимагає належного (високого) рівня знань у сфері правознавства, відповідних умінь і навичок у їх застосуванні, уважної, системної і скрупульозної підготовки всіх складових правової допомоги — інтерв'ювання та консультування особи / клієнта, підготовки документів і правових рішень.

Старанність передбачає об'єктивність й оперативність дій у справедливому застосуванні закону та свідоме запобігання зловживанню процесуальними нормами, наявність достатнього часу для аналізу та оцінювання правової ситуації, яка підлягає розв'язанню. Важливим елементом професійності правника є його / її здатність зберігати професійну таємницю щодо своєї діяльності та конфіденційну інформацію, отриману в процесі виконання своїх повноважень.

В оцінці професійності правника необхідно мати на увазі, що брак компетентності та старанності може бути зумовлений недостатнім життєвим і професійним досвідом, а також проблемами, пов'язаними з особливостями характеру та недоліками в процедурах призначення на правничу посаду особи, яка об'єктивно неспроможна виконувати свої повноваження.

Важливими умовами підтримання належного рівня професійності є нормальний фізичний і психічний стан правника, оптимальний обсяг робочого навантаження, наявність достатнього часу для відпочинку, релаксації, особистого / сімейного життя, а також постійного й регулярного підвищення своєї професійної кваліфікації.

3.2.4. Правнича спільнота в усіх своїх організаційно-правових формах зобов'язана пильно **спостерігати й контролювати** дотримання як колегами, так і органами державної влади й громадянами правил / норм професійної етики й умов корпоративної професійної відповідальності кожного правника. З цією метою професійні правничі об'єднання (органи самоврядування) розробляють збірники таких правил (етичні кодекси), створюють спеціальні органи, до складу яких, як правило, входять найбільш авторитетні колеги, що працюють за спеціальними процедурами.

В Україні правничі професійні об'єднання мають структурні підрозділи моніторингу й громадського контролю за дотриманням правил професійної етики й реалізації професійної відповідальності правника за випадки їх порушення з відповідними негативними наслідками (дисциплінарними покараннями та заохоченнями), зокрема такі:

- у Національній асоціації адвокатів функціонують кваліфікаційно-дисциплінарні комісії регіонів і Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія Національної асоціації адвокатів України, основні завдання яких — кваліфікаційний відбір кадрів майбутніх адвокатів і дисциплінарна відповідальність (покарання) адвокатів за порушення правил професійної етики;

- у прокуратурі створений «відповідний орган, що здійснює дисциплінарне провадження»¹⁷⁷ (у минулому він називався Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів), завдання якого — проведення конкурсу на зайняття вакантної посади прокурора, включаючи добір кандидатів та організацію складання кваліфікаційного іспиту і спеціальної перевірки¹⁷⁸;

- у Нотаріальній палаті працює Комісія з питань професійної етики нотаріусів;

- у системі судової гілки державної влади таку функцію виконує Вища рада правосуддя та Вища кваліфікаційна комісія суддів України;

- у науково-дослідних і закладах вищої освіти правничого спрямування, як правило, працюють спеціальні комісії з питань академічної доброчесності;

- громадські організації правників мають у своєму складі комісії / комітети з питань професійної етики.

Основні функції / завдання зазначених органів (структурних підрозділів):

- ухвалення рішення про зупинення, позбавлення, припинення права на здійснення певного виду правничої діяльності у випадках, передбачених статутами цих організацій і законодавством України;

¹⁷⁷ Див.: стаття 43 Закону України «Про прокуратуру». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18>

¹⁷⁸ Див.: статті 28, 31, 32–34, 37, 38 Закону України «Про прокуратуру». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18>

– здійснення дисциплінарного провадження стосовно правників, які порушили правила професійної етики, присяги, нормативних актів органів самоврядування та управління правничого об'єднання або інституції;

– виявлення причин та умов, що сприяли вчиненню правниками дисциплінарних проступків, у тому числі й у сфері надання правової допомоги (правничих послуг) на неналежному професійному рівні, а також напрацювання рекомендацій відносно здійснення заходів щодо усунення таких причин і умов.

Діяльність зазначених структурних підрозділів побудована за схожими основними правилами / процедурами та інструментами, що включають такий *типовий алгоритм*:

– отримання заяви / скарги про допущені правником порушення правил професійної етики, присяги або нормативних актів органів самоврядування та/або врядування (управління);

– проведення членами такого органу або працівниками його секретаріату / апарату попередньої перевірки / службового розслідування фактів, викладених у заяві / скарзі, і винуватості / невинуватості правника у встановлених фактах порушення;

– заслуховування (розгляд) матеріалів дисциплінарного провадження на відкритих або закритих засіданнях органу або його структурного підрозділу (комісії, комітету, палати) за участю всіх зацікавлених сторін і надання ними відповідних пояснень і клопотань;

– ухвалення колегіального рішення за результатами заслуховування (розгляду) матеріалів дисциплінарного провадження;

– можливе оскарження ухваленого рішення до вищого органу самоврядування або врядування / управління та/або до суду.

Кожен із зазначених органів відповідного професійного об'єднання / самоврядної організації правників функціонує на підставі профільного закону, статуту об'єднання / самоврядної організації та положення / регламенту своєї діяльності.

3.2.5. Розглянемо особливості діяльності таких органів окремих правничих спеціальностей.

Адвокатура. Кваліфікаційно-дисциплінарні комісії адвокатури України мають регіональний / обласний статус і Вищу кваліфікаційно-дисциплінарну комісію, яка є апеляційною інстанцією для рішень регіональних комісій і методичним центром у сфері кваліфікаційного оцінювання адвокатів і кандидатів в адвокати. Відповідно до положень Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» функціонування таких комісій у сфері дотримання / недотримання адвокатами правил адвокатської етики й присяги адвоката (професійної відповідальності адвоката) ґрунтується на переліку дисциплінарних проступків (порушень), що є підставою для покарання адвоката за їх

вчинення та застосування до нього відповідного дисциплінарного стягнення¹⁷⁹. Дисциплінарні проступки адвоката:

- 1) порушення вимог несумісності;
- 2) порушення присяги адвоката України;
- 3) порушення правил адвокатської етики;
- 4) розголошення адвокатської таємниці або вчинення дій, що призвели до її розголошення;
- 5) невиконання або неналежне виконання своїх професійних обов'язків;
- 6) невиконання рішень органів адвокатського самоврядування;
- 7) порушення інших обов'язків адвоката, передбачених законом.

Не є підставою для професійної відповідальності адвоката винесення судом або іншим органом рішення не на користь його клієнта, скасування або зміна судового рішення або рішення іншого органу, винесеного у справі, у якій адвокат здійснював захист, представництво або надавав інші види правової допомоги, якщо при цьому не було вчинено дисциплінарного проступку.

За вчинення дисциплінарного проступку до адвоката може бути застосоване одне з таких дисциплінарних стягнень / покарань:

- 1) попередження;
- 2) зупинення права на заняття адвокатською діяльністю на строк від одного місяця до одного року;
- 3) позбавлення права на заняття адвокатською діяльністю з подальшим виключенням з Єдиного реєстру адвокатів України (для адвокатів іноземних держав — лише виключення з Єдиного реєстру адвокатів України).

Законом також регламентовані всі стадії / етапи й процедури дисциплінарного провадження, включаючи оскарження рішення комісії. Серед усіх професійних об'єднань правників України зазначених спеціальностей найбільш прозорою є діяльність кваліфікаційно-дисциплінарних комісій саме адвокатури, які на своїх Інтернет-сторінках публікують матеріали діяльності та узагальнюють дисциплінарну практику.

Так, на сайті Національної асоціації адвокатів України публікуються узагальнення дисциплінарної практики за певний час та за окремими видами порушень правил адвокатської етики¹⁸⁰, зокрема:

¹⁷⁹ Див.: статті 33–42 Закону України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text>. Перелічені у п.п. 1, 2, 4–6 дисциплінарні проступки фактично охоплюються змістом п. 3 статті 34 цього закону під назвою «Порушення правил адвокатської етики».

¹⁸⁰ Див.: Узагальнення дисциплінарної практики кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури щодо заяв (скарг) суддів відносно неналежної поведінки адвокатів. Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури : вебсайт. URL: <https://vkdka.org/15918-2/>

- щодо питань розгляду скарг адвокатів на незаконні або неетичні дії інших адвокатів, у яких наведені непоодинокі факти неприпустимих висловлювань на адресу колег-опонентів у судових процесах і в інших публічних сферах, включаючи глобальну інтернет-мережу. Такі доведені службовим розслідуванням факти, як правило, зазнають негативної оцінки адвокатської спільноти та мають наслідком відповідні заходи дисциплінарного впливу / покарання;

- щодо заяв (скарг) прокурорів і працівників органів забезпечення правопорядку стосовно неетичної / некоректної поведінки адвокатів у професійному спілкуванні з ними. Найпоширеніші факти такої поведінки – «емоційна нестриманість у спілкуванні, образливі вирази на адресу процесуальних опонентів, нехтування загальноприйнятими правилами етики, професійна недбалість у виконанні процесуальних повноважень». Наприклад, адвокат поводить себе зухвало: «намагався будь-яким чином зірвати судові засідання, перебивав головуючого по справі, агресивно, на підвищених тонах сперечався з останнім, грубо та некоректно висловлювався на адресу учасників судового провадження, не реагуючи на неодноразові попередження головуючого»;

- щодо заяв (скарг) суддів відносно неналежної поведінки адвокатів у судових засіданнях і в позасудовому спілкуванні, зокрема:

а) неявка адвоката в судові засідання без поважних причин; неознайомлення адвоката з матеріалами кримінального провадження;

б) безпідставні звинувачення та образливі висловлювання адвоката на адресу судді;

в) безпідставні та недостатньо обґрунтовані клопотання адвокатів щодо відводу судді;

г) надмірно емоційний характер адвокатської промови, у якій містилися образи та безпідставні звинувачення на адресу суду та учасників процесу;

- щодо випадків розголошення третім особам конфіденційної інформації, що стосується клієнта, отриманої адвокатом у процесі надання правової допомоги:

а) надання органам досудового слідства інформації, на розповсюдження якої клієнт не давав згоду;

б) передача третім зацікавленим особам документів, отриманих адвокатом від клієнтки, після припинення дії договору про надання правової допомоги;

- щодо наявності прямого або опосередкованого конфлікту інтересів адвоката, коли:

а) адвокат приймає доручення від клієнта представляти його інтереси в судовому процесі, у якому протилежною стороною у спірних правових відносинах є особа, з якою адвокат раніше співпрацював як юрисконсульт / адвокат і мав доступ до інформації, яка може бути використана проти цієї сторони;

б) адвокат одночасно брав участь у декількох судових процесах, представляючи в різних справах права та інтереси тих самих процесуальних опонентів — позивача та відповідача;

в) перебуваючи в сімейних стосунках із засновником юридичної особи — відповідачем у спорі, адвокат одночасно уклав договір на надання правничих послуг з позивачем у спірних правових відносинах між цими сторонами;

г) використання адвокатом на особисті потреби грошових коштів, які були йому надані клієнтом для виконання зобов'язань перед іншою стороною правових відносин;

г) адвокат в одному й тому ж тривалому судовому провадженні спочатку представляв інтереси боржника, а потім — кредитора;

д) адвокат був представником позивача у справі проти особи-відповідача, яку він раніше мав право представляти за дорученням цієї ж особи, виданого на ім'я юридичної фірми, у якій адвокат працює.

Прокуратура. Законом України «Про прокуратуру»¹⁸¹ підставами професійної відповідальності прокурора та його дисциплінарного покарання за неналежне виконання своїх повноважень та/або порушення правил професійної етики визначені такі проступки, що включають не стільки моральні / етичні аспекти діяльності прокурора, скільки невиконання або ж неналежне виконання своїх службових повноважень. Такі порушення та їх наслідки, на наше переконання, мали бути включені у сферу дисциплінарних покарань відповідно до посадових інструкцій і методів адміністративного управління прокурорською діяльністю¹⁸².

Лише окремі вчинки, передбачені Кодексом професійної етики і поведінки прокурорів¹⁸³, можна віднести до категорії етичних, зокрема: а) вчинення дій, що порочать звання прокурора і можуть викликати сумнів у його об'єктивності, неупередженості та незалежності, чесності та непідкупності органів прокуратури; б) систематичне (два і більше разів протягом одного року) або одноразове

¹⁸¹ Див.: стаття 43 Закону України «Про прокуратуру». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18>

¹⁸² До таких дисциплінарних проступків і правопорушень можна віднести: а) необґрунтоване зволікання з розглядом звернення громадян та/або організацій чи установ; б) розголошення таємниці, що охороняється законом; в) порушення встановленого законом порядку подання декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; г) порушення правил внутрішнього службового розпорядку; ґ) втручання чи будь-який інший вплив прокурора у випадках чи порядку, не передбачених законодавством.

¹⁸³ Див.: Кодекс професійної етики і поведінки прокурорів, затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів 27 квітня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001900-17>

грубе порушення правил прокурорської етики; в) публічні висловлювання стосовно рішень, дій чи бездіяльності інших прокурорів за відсутності при цьому ознак адміністративного чи кримінального правопорушення; г) публічне висловлювання, яке є порушенням презумпції невинуватості.

Відповідно до статті 49 цього закону¹⁸⁴ видами дисциплінарних стягнень (покарання) прокурора за неналежне виконання ним вимог Кодексу професійної етики і поведінки є:

1) догана;

2) заборона на строк до одного року на переведення до органу прокуратури вищого рівня чи на призначення на вищу посаду в органі прокуратури, у якому прокурор обіймає посаду (окрім Генерального прокурора);

3) звільнення з посади в органах прокуратури.

Відсутні такі види морального впливу на неналежну етичну поведінку прокурора, як громадський осуд, штраф, дострокова атестація / кваліфікаційне оцінювання; позбавлення права здійснювати прокурорську діяльність, що фактично нівелює позитивний вплив правничої / прокурорської спільноти на підтримання належної професійної відповідальності в прокурорській спільноті.

Право на звернення до «відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження щодо прокурорів»¹⁸⁵ з дисциплінарною скаргою¹⁸⁶ про вчинення прокурором дисциплінарного (а не неетичного!) проступку має кожен, кому відомі такі факти. Законом передбачені основні етапи й процедури професійної відповідальності (звітності) прокурора за допущені ним порушення¹⁸⁷, що включають «універсальний» перелік таких дій: а) відкриття дисциплінарного провадження та проведення перевірки дисциплінарної скарги; б) підготовка висновку, що повинен містити інформацію про наявність чи відсутність дисциплінарного проступку прокурора та виклад обставин, якими це підтверджується; в) розгляд висновку та зібраних у процесі перевірки матеріалів відповідним органом, що здійснює дисциплінарне провадження; г) ухвалення рішення в дисциплінарному провадженні більшістю голосів членів відповідного органу,

¹⁸⁴ Див.: стаття 49 Закону України «Про прокуратуру». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18>

¹⁸⁵ Цей орган, який до внесення змін до Закону України «Про прокуратуру» називався Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів, на жаль, зараз не має ідентифікаційного найменування, хоча за змістом покладених на нього функцій опікується тими самими напрямками діяльності.

¹⁸⁶ Існує рекомендований зразок дисциплінарної скарги, розміщений на вебсайті Офісу Генерального прокурора.

¹⁸⁷ Регламент діяльності органу, що здійснює дисциплінарне провадження, не регулює процедури публічної професійної відповідальності прокурора.

що здійснює дисциплінарне провадження; г) можливе оскарження рішення, ухваленого за результатами дисциплінарного провадження, до адміністративного суду або до Вищої ради правосуддя.

Офіційний аналіз діяльності «відповідного органу, що здійснює дисциплінарне провадження щодо прокурорів» (у минулому — Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів) у відкритих джерелах інформації відсутній. Тому доводиться користуватися аналізом діяльності цього органу, здійсненим громадськими організаціями, які опікуються проблемами професійної етики в системі органів прокуратури України¹⁸⁸.

Як свідчать доступні в публічному просторі звіти цих організацій¹⁸⁹, найпоширенішими зі встановлених порушень професійної етики є проступки прокурорів, пов'язані з невиконанням або неналежним виконанням ними своїх службових повноважень, у тому числі такі: відсутність прокурора на робочому місці без поважних причин, втрата електронного цифрового підпису для роботи в ЄРДР, зневажливе та агресивне ставлення до колег-прокурорів, а також неналежна організація роботи підпорядкованих прокурорів.

Окрім невиконання або неналежного виконання службових повноважень, Кваліфікаційно-дисциплінарна комісія прокурорів кваліфікувала такі порушення правил професійної етики прокурорів:

а) вимагання й отримання неправомірної вигоди, у тому числі від іншого прокурора та/або одного з учасників кримінального провадження;

б) порушення правил дорожнього руху, пов'язані з невиконанням правомірних вимог працівників дорожньої поліції, і керування транспортним засобом у нетверезому стані;

в) порушення етичних правил у спілкуванні з суддями та у спілкуванні з іншими учасниками судового процесу;

г) нехтування конституційним принципом презумпції невинуватості та/або зневажливе ставлення до інститутів державної влади;

г) ухвалення прокурором процесуальних рішень в умовах реального або потенційного конфлікту інтересів.

Можемо дійти висновку, що професійна відповідальність прокурорів переважно зведена до дисциплінарних покарань тих, хто неналежним чином виконує свої службові повноваження. Питання професійної етики прокурорів залишаються за межами етичного кодексу та увагою прокурорської спільноти.

¹⁸⁸ Див., наприклад: Центр політико-правових реформ : вебсайт. URL: <https://pravo.org.ua/>

¹⁸⁹ Див.: Дисциплінарна відповідальність прокурорів в Україні : резюме. Офіс зв'язку українських аналітичних центрів у Брюсселі : вебсайт. URL: <https://ukraine-office.eu/disciplinary-responsibility-of-prosecutors-in-ukraine-summary/>

Нотаріат. Закон України «Про нотаріат» і Правила професійної етики нотаріусів України¹⁹⁰ не містять однозначного і вичерпного переліку порушень повноважень і професійної етики нотаріусом і процедур його / її професійної відповідальності за порушення. Аналіз цих документів дозволяє дійти висновку про те, що такими порушеннями можуть вважатися будь-які дії нотаріуса, пов'язані з недотриманням базових принципів діяльності — публічності; незалежності та неупередженості; законності; доступності; безпосередності; нотаріальної таємниці та конфіденційності; чесності; сумлінності; поваги до професії тощо.

Правила професійної етики лише закликають нотаріуса до зобов'язання гідно виконувати, дотримуватися, уникати, утримуватися тощо. Єдині прямі заборони щодо неналежної професійної діяльності та поведінки нотаріуса:

- а) використання своїх повноважень з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки чи пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб;
- б) неможливість сумісництва у формі підприємницької, адвокатської діяльності, бути засновником адвокатських об'єднань, перебувати на державній службі або на службі в органах місцевого самоврядування, у штаті інших юридичних осіб, а також виконувати іншу оплачувану роботу, окрім викладацької, наукової і творчої діяльності та в органах професійного самоврядування нотаріусів.

За невиконання або порушення Правил професійної етики нотаріусів можна використати один з таких заходів стягнення (покарання): зауваження, попередження, направлення Нотаріальною палатою України подання на розгляд Вищої кваліфікаційної комісії нотаріату¹⁹¹ про анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю. Порядок застосування цих заходів встановлює Нотаріальна палата України, яка як орган професійного самоврядування має у своєму складі Комісію з професійної етики, регламент діяльності якої не є загальнодоступним.

Такий узагальнений підхід до формулювання ознак належної професійної діяльності й поведінки нотаріуса та невизначеність регламенту діяльності органів професійного самоврядування в частині професійної етики нівелює

¹⁹⁰ Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3425-12>;

Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України : наказ Міністерства юстиції України від 7 червня 2021 року № 2039/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0759-21>

¹⁹¹ Про затвердження Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату : постанов Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 року № 923. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/923-2011-%D0%BF>

Окрім Вищої кваліфікаційної комісії України, ухвалювати рішення про позбавлення особи свідоцтва на здійснення нотаріальної діяльності також може Міністерство юстиції України. Див.: Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3425-12>

наявні професійні та моральні вимоги до нотаріуса та ускладнює процедури й інструменти належного контролю і впливу нотаріальної спільноти щодо можливих порушень професійної етики у своїй діяльності та поведінці державних і приватних нотаріусів.

Суди. Законом України «Про судоустрій та статус суддів»¹⁹² найбільш повно (порівняно з іншими профільними законами, що регулюють діяльність адвокатів, прокурорів, нотаріусів) встановлені вичерпні підстави дисциплінарних покарань судді внаслідок його / її *недбалого ставлення* до виконання своїх професійних / посадових повноважень, до яких віднесені:

а) незаконна відмова в доступі до правосуддя або інше істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя щодо захисту прав і основоположних свобод людини;

б) незазначення в судовому рішенні мотивів ухвалення або відхилення аргументів сторін щодо суті спору;

в) порушення засад гласності, змагальності сторін і рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом;

г) незабезпечення обвинуваченому права на захист, перешкоджання реалізації прав інших учасників судового процесу та порушення процесуальних правил щодо відводу (самовідводу) судді;

г) розголошення суддею таємниці, що охороняється законом, у тому числі таємниці нарадчої кімнати;

д) неповідомлення суддею Вищої ради правосуддя та Генерального прокурора про випадок втручання в діяльність судді щодо здійснення правосуддя або несвоєчасне повідомлення Ради суддів України про наявність реального чи потенційного конфлікту інтересів судді в процесі розгляду матеріалів судового спору;

е) неподання або несвоєчасне подання для оприлюднення декларації матеріально-фінансових статків судді та/або внесення в таку декларацію завідомо неправдивих відомостей.

Зазначені та інші підстави дисциплінарного покарання (традиційно такі заходи називаються дисциплінарною відповідальністю, що є різновидом юридичної відповідальності) судді та передбачені Законом України «Про судоустрій і статус суддів» фактично значною мірою не відповідають засадам професійної етики і відповідальності в контексті цього дослідження.

Водночас у зазначений закон внесені положення, що безпосередньо стосуються професійної етики суддів, зокрема такі:

а) допущення суддею поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя в питаннях моралі, чесності, непідкупності, відповід-

¹⁹² Див.: стаття 106 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

ності способу життя судді та дотримання інших норм суддівської етики, які забезпечують суспільну довіру до суду, або прояв неповаги до інших суддів, адвокатів, експертів, свідків чи інших учасників судового процесу;

б) використання статусу судді з метою незаконного отримання ним / нею або третіми особами матеріальних благ або іншої вигоди, якщо таке діяння не є правопорушенням (злочином або кримінальним проступком);

в) допущення суддею недоброчесної поведінки, у тому числі здійснення суддею або членами його / її сім'ї витрат, що перевищують доходи судді та членів його / її сім'ї;

г) ненадання інформації або надання завідомо неправдивої інформації на законну вимогу члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України та/або члена Вищої ради правосуддя;

г) неподання або несвоєчасне подання декларації родинних зв'язків судді або подання в такій декларації завідомо неправдивих (у тому числі неповних) відомостей;

д) декларування суддею завідомо неправдивих (у тому числі неповних) тверджень у декларації доброчесності судді.

Усі функції контролю та впливу щодо виконання професійних повноважень судді та його / її професійної етики зосереджені значною мірою в державному органі врядування судової влади — Вищій раді правосуддя, що наділена цими повноваженнями профільним Законом України «Про судоустрій та статус суддів», яким передбачені відповідні етапи, процедури та інструменти дисциплінарного покарання:

- звернення до Вищої ради правосуддя зі скаргою / повідомленням (дисциплінарною скаргою)¹⁹³ щодо дисциплінарного проступку, вчиненого суддею;
- відкриття дисциплінарного провадження дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя¹⁹⁴;
- розгляд дисциплінарною палатою Вищої ради правосуддя матеріалів дисциплінарного провадження щодо судді та ухвалення відповідного рішення;
- оскарження ухваленного дисциплінарного покарання (стягнення), застосованого до судді;
- можливий апеляційний перегляд рішення дисциплінарної палати на пленарному засіданні Вищої ради правосуддя;
- погашення дисциплінарного стягнення.

¹⁹³ Вища рада правосуддя затверджує та розміщує на офіційному вебпорталі судової влади зразок дисциплінарної скарги.

¹⁹⁴ Дисциплінарне провадження щодо судді здійснюють дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя у порядку, визначеному Законом України «Про Вищу раду правосуддя». Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1798-19>

Законом України «Про судоустрій і статус суддів» (стаття 109) передбачені такі заходи дисциплінарного покарання / стягнення:

- попередження;
- догана — з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом одного місяця;
- сувора догана — з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді протягом трьох місяців;
- подання про тимчасове (від одного до шести місяців) відсторонення від здійснення правосуддя — з позбавленням права на отримання доплат до посадового окладу судді та обов'язковим направленням судді до Національної школи суддів України для проходження курсу підвищення кваліфікації, визначеного органом, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, і подальшим кваліфікаційним оцінюванням для підтвердження здатності судді здійснювати правосуддя у відповідному суді;
- подання про переведення судді до суду нижчого рівня;
- подання про звільнення судді з посади.

Аналіз зазначених підстав дисциплінарної і професійної відповідальності в контексті положень Кодексу суддівської етики дозволяє дійти висновку про те, що законодавець значною мірою передав повноваження органів суддівського самоврядування (з'їзду та Ради суддів України, конференцій і зборів суддів) щодо регулювання правил професійної суддівської етики державному органу управління судовою владою.

Водночас законодавець позбавив органи суддівського самоврядування і суддівську спільноту можливості здійснювати самостійний контроль за дотриманням суддями ухвалених з'їздом суддів України як добровільно взятих на себе «більш істотних обмежень, пов'язаних з дотриманням етичних норм як у поведінці під час здійснення правосуддя, так і в позасудовій поведінці»¹⁹⁵. Натомість необхідно наголосити, що Кодекс суддівської етики містить значною мірою лише «заклики» про те, що суддя повинен бути прикладом неухильного додержання вимог закону і принципу верховенства права, присяги судді, а також дотримання високих стандартів поведінки з метою зміцнення довіри громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду, а також уникнення незаконного впливу на його / її діяльність та не

¹⁹⁵ Див.: стаття 109 Закону України «Про судоустрій і статус суддів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>;

Про затвердження Кодексу суддівської етики : рішення XI (чергового) з'їзду суддів України від 22 лютого 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#n3>; Коментар до Кодексу суддівської етики, затверджений рішенням Ради суддів України від 4 лютого 2016 року № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/vr001414-16>

має права використовувати своє посадове становище в особистих інтересах, докладаючи всіх зусиль до того, щоб його / її поведінка була бездоганною¹⁹⁶.

Попри той факт, що перелік підстав для дисциплінарної відповідальності та відповідного покарання судді, передбачений зазначеним вище законом, містить положення, які віддзеркалюють зміст правил професійної етики судді, положення статті 4 Кодексу суддівської етики достатньо суперечливі, оскільки зазначають, що «порушення правил етичної поведінки, встановлених цим Кодексом, не можуть самі по собі застосовуватися як підстави для притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності та визначати ступінь їх вини»¹⁹⁷.

Таким чином, положення Кодексу нівелюються з погляду обов'язковості їх дотримання та відповідного контролю і впливу суддівської спільноти на тих колег, які нехтують або порушують його приписи. Попри функціонування в складі Ради суддів України Комітету з питань дотримання етичних норм, запобігання корупції і врегулювання конфлікту інтересів, є підстави констатувати, що цей орган суддівського самоврядування не має суттєвих важелів (процедур та інструментів) впливу на тих суддів, які порушують правила професійної етики.

Офіційний аналіз практики професійної відповідальності суддів за порушення Кодексу суддівської етики, підготовлений Радою суддів України, Вищою кваліфікаційною комісією суддів України і Вищою радою правосуддя, у відкритому доступі відсутній. Тому скористаємося даними зі звітів окремих громадських організацій¹⁹⁸. У них зазначено, що ухвалені відповідними органами рішення щодо дисциплінарної відповідальності суддів становлять лише 1 % від усіх рішень за наслідками розгляду відкритих дисциплінарних проваджень.

¹⁹⁶ Див.: Про затвердження Кодексу суддівської етики : рішення XI (чергового) з'їзду суддів України від 22 лютого 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-13#n3>;

Коментар до Кодексу суддівської етики, затверджений рішенням Ради суддів України від 4 лютого 2016 року № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/vr001414-16>

¹⁹⁷ Там само.

¹⁹⁸ Див.: Дисциплінарна практика Вищої ради правосуддя. Центр політико-правових реформ : вебсайт. URL: <https://pravo.org.ua/books/dystsyplinarna-praktyka-vyshhoyi-rady-pravosuddya-shhodo-suddiv/>;

Шаповалова Ольга. Порушення норм суддівської етики : презентація. URL: <https://uba.ua/documents/%D0%A8%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf>;

Маселко Р. Суддівська (без)відповідальність. Узагальнення практики розгляду ВРП скарг на суддів, які звільняли п'яних водіїв від покарання. Фондація DEJURE : вебсайт. URL: <https://dejure.foundation/suddicvska-bezvidpovidalnist>;

Химчук Андрій, Насрідінов Ренат. Дисциплінарні провадження щодо суддів 2017–2020: статистичний вимір. Фондація DEJURE : вебсайт. URL: <https://dejure.foundation/vrp-statanaliz>

Найбільш поширені факти порушення приписів Кодексу суддівської етики:
а) відмова громадянам у доступі до правосуддя та/або інші істотні порушення норм процесуального права (78 % випадків);

б) поведінка, що порочить звання і статус судді та/або підриває авторитет судової гілки влади (68 % випадків);

в) образливі висловлювання судді в судовому процесі на адресу його окремих учасників;

г) публічні критичні висловлювання судді стосовно рішень, ухвалених іншим суддею;

г) здійснення неправомірного впливу на незалежність суддів з боку керівників органів судової влади різного рівня.

Проте в діяльності органів суддівського самоврядування та управління відсутня практика аналізу поведінки суддів за Бангалорськими принципами поведінки суддів, окрім аналізу дотримання принципу незалежності в діяльності суддів, якому присвячені щорічні звіти Вищої ради правосуддя.

Вагомим доповненням представленого аналізу процедур та інструментів професійної відповідальності правників в Україні є узагальнення досвіду правничих спільнот окремих країн Європи й Америки у сфері функціонування правил професійної етики відповідальності правників цих держав. Ці правила передбачають добровільне виконання тими, на кого вони поширюються, з метою забезпечення виконання правником своїх повноважень так, як це заведено в будь-якому цивілізованому суспільстві.

Міжнародно визнаними стандартами професійної етики й подальшої можливої професійної відповідальності правника, що становлять фундамент діяльності правничих спільнот у США, Канаді, Франції, Німеччині, Польщі, Литві, Туреччині, є такі засадничі принципи¹⁹⁹:

- незалежність правника при наданні правової допомоги / розв'язанні справи від власних інтересів та зовнішнього впливу / тиску;
- рівність правників перед законом і судом;
- правомірність і законність діяльності правника;
- неупередженість та обґрунтованість правових позицій і рішень;
- компетентність (професіоналізм) і конфіденційність;
- гуманізм (повага до прав і свобод людини) і справедливість;
- несумісність правничої діяльності з будь-якою комерційною діяльністю;

¹⁹⁹ Сформульовані автором принципи ґрунтуються на аналізі законодавчих і нормативних актів зазначених країн і міжнародних інституцій, посилання на які містяться у відповідних розділах монографії, а також у списку використаних джерел інформації, що додається до монографії.

- довіра та особиста порядність;
- безумовне дотримання деонтологічних правил і прозорість діяльності.

Важливим елементом дотримання правил професійної етики є моральні стандарти взаємин між представниками різних правничих спеціальностей, які полягають у тому, що правник зобов'язаний:

- виявляти принциповість у представленні інтересів клієнта та за необхідності оскаржувати незаконні дії посадових осіб або органів, що перешкоджають виконанню професійних повноважень, передбачених чинним законодавством та законними інтересами клієнта;
- бути стриманим, тактовним і коректним у спілкуванні з колегами за професією та іншими особами, проявляючи почуття емпатії та однозначного розуміння місії і завдань правничої діяльності в утвердженні верховенства права і справедливості;
- належно реагувати на неправомірні / незаконні дії або висловлювання інших осіб у способи, передбачені законодавством і правилами професійної етики, зокрема у формі заяв, клопотань, скарг тощо.

Оскільки в переважній частині названих вище країн спеціальність адвоката — базова для інших правничих спеціальностей, то правила взаємин між адвокатами слугують прикладом того, що відносини між усіма правниками повинні будуватися на засадах поваги, дотримання професійних прав і свобод адвоката, неможливості таких дій:

- висловлювання, що принижують честь і гідність адвоката та його клієнта, завдають шкоди його діловій репутації, нетактовних і принизливих висловлювань;
- поширення свідомо неправдивих відомостей про адвоката і його клієнта;
- спроби схилити клієнта іншого адвоката до припинення угоди про надання клієнту правової допомоги;
- спілкування з клієнтом іншого адвоката без згоди останнього з приводу виконуваного ним доручення;
- намагання схилити особу, яка звернулася в адвокатське об'єднання, до укладення угоди щодо надання правової допомоги до іншого адвоката-колеги;
- введення іншого адвоката в оману стосовно справи, у судовому розгляді якої вони разом беруть участь.

У правничих спільнотах країн з усталеними правовими системами та достатньо високим рівнем загальної і професійної культури існують загальні правила дисциплінарних проваджень у сфері професійної відповідальності правників, що побудовані на таких засадах:

- у випадках, коли правники не діють за професійними стандартами, викладеними в кодексах професійної поведінки, які напрацьовані асоціаціями

чи іншими професійними об'єднаннями правників або встановлені законодавством, слід вживати належних заходів, включаючи дисциплінарне провадження;

- асоціації та інші професійні об'єднання правників повинні належним чином реагувати на порушення або брати участь у дисциплінарному провадженні щодо правників;

- дисциплінарне провадження має здійснюватися з повним додержанням принципів і норм, викладених у Загальній декларації прав людини і Європейській конвенції про права людини, включаючи право правника брати участь у провадженні щодо нього й клопотати про перегляд ухваленого рішення в судовій інстанції;

- при визначенні дисциплінарних санкцій за порушення правником правил професійної етики необхідно дотримуватися принципу пропорційності покарання вчиненому проступку.

Типові санкції за порушення деонтологічних правил правниками країн Європи й Америки, які застосовуються етично-дисциплінарними комісіями / комітетами національних правничих асоціацій / об'єднань²⁰⁰:

- моральний осуд з боку правничої спільноти;
- попередження (усне або письмове);
- догана (усна або письмова);
- випробувальний строк щодо обмеження надання окремих видів правничих послуг;
- штраф та оплата праці ревізора з перевірки факту порушення етичних норм;
- тимчасове позбавлення права на здійснення правничої діяльності від 6 місяців до 5 років;
- виключення з реєстру адвокатів назавжди, що в більшості країн призводить до позбавлення права на зайняття посад прокурора та судді.

Правила професійної етики, якими керується будь-яке об'єднання правників, походять від наявних суспільно-правових традицій і співвідносяться з умовами й характером виконуваних правничих завдань у межах судових і адміністративних процедур і законодавства держави.

Вважається неможливим і небажаним застосування цих правил поза їх загальним контекстом та щодо будь-якого іншого комплексу правил, які з ними не узгоджуються. У більшості випадків в основу правил професійної етики і відповідальності різних об'єднань правників в проаналізованих країнах покладені ті самі цінності та загальні для всіх положення. Недодержання прав-

²⁰⁰ Зазначені санкції містяться в законодавчих і нормативних актах тих країн, які згадуються у відповідних розділах монографії, а також у списку використаних джерел інформації, що додається до монографії.

ником правил карається обов'язковим осудом з боку правничої спільноти, включно із застосуванням відповідних дисциплінарних / етичних санкцій з безумовним додержанням встановлених процедур.

Порівняльний аналіз аналогічних санкцій, що застосовуються в Україні до правників, які порушують корпоративні правила професійної і вимоги законодавства в цій сфері етики, дозволяє дійти висновку, що вони менш диференційовані й пропорційні. В Україні фактично відсутні фінансові санкції у формі штрафів, а такі санкції професійної відповідальності, наприклад щодо суддів, як «направлення на додаткове навчання до Національної школи суддів» та «переведення на роботу до суду нижчої судової інстанції», на нашу думку, узагалі неприйнятні.

Також можна констатувати, що в національній практиці визначення підстав порушення правил професійної етики правниками та застосування до них заходів впливу, з одного боку, спостерігається втручання законодавчих приписів у регулювання діяльності органів самоврядування правничої спільноти, а з іншого — самоусунення цих органів.

3.3. Деонтологічний кодекс правників України: структура і зміст

Існування правничої професії протягом століть, її місія і роль у будь-якому суспільстві / державі та корпоративність незаперечно свідчать: правник, як і лікар, повинен передусім слугувати на користь суспільству загалом і, зокрема, кожної людини. Його помилки в професійній діяльності надто дорого коштують суспільству й державі, і навпаки — високий рівень правничих послуг, професійна відповідальність за свою роботу позитивно впливають на політичну, громадську та правову культуру членів суспільства, надають стабільності й прогнозованості його розвитку, сприяють покращенню добробуту кожної людини.

Суспільство загалом і кожний його член має право публічно, у тому числі й законодавчим шляхом, висловити свої вимоги до представників професії, які покликані передусім захищати його законні права та інтереси, а також лікувати «хворих на правовий нігілізм». Ось чому існування корпоративних і навіть законодавчо закріплених норм і правил професійної діяльності, включаючи стандарти професійної етики і відповідальності, були та є вимогою будь-якого часу та епохи.

Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року²⁰¹, Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року²⁰², а згодом

²⁰¹ Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>

²⁰² Про проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 року № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1427-12>

законодавче закріплення в тексті Конституції України курсу на побудову правової держави, у якій «визнається і діє принцип верховенства права»²⁰³, дали поштовх до розвитку правничої науки та практики й створили передумови для підготовки нових поколінь правників, яким доводиться втілювати в життя цей принцип уже у XXI столітті.

Саме тому опанування правниками ґрунтовних засад юридичної деонтології як «науки про належне» (у перекладі з грецької мови)²⁰⁴, яка досліджує та формулює суспільно визнані та часом законодавчо закріплені вимоги до знань, умінь, навичок і поведінки носіїв цієї професії, — нагальне й невідкладне завдання. Правничі наука й практика покликані надати правникам дієву допомогу у виконанні цього завдання. Аналіз виникнення й розвитку юридичної деонтології, безумовно, свідчить про те, що вона «з'явилася» не на порожньому місці, а її науковим підґрунтям були доробки людства в таких галузях філософських знань, як етика, психологія та теологія, які своїм корінням сягають у давнину століть — аж до часів клятви Гіппократа²⁰⁵.

Широкий обмін досвідом у галузях правничої освіти й практики, який останніми десятиліттями відбувається між фахівцями України та інших країн, засвідчує той факт, що в більшості країн Європи та Америки знанням правників з юридичної деонтології завжди надавалося пріоритетне значення. Саме ця навчальна дисципліна (у деяких країнах вона має іншу назву — «Професійна етика» або «Професійна відповідальність») викладається в правничих школах як **обов'язкова**, а Канони професійної етики юристів США були затверджені Американською правничою асоціацією ще у 1908 році і своєю чергою ґрунтувалися на Кодексі етики американських правників 1887 року та Курсі правничих студій 1836 року²⁰⁶.

²⁰³ Стаття 8 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

²⁰⁴ Див.: Деонтологія. Енциклопедія сучасної України : вебсайт. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=26029;

Деонтологія. Вікіпедія : вебсайт. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F>

²⁰⁵ Присяга Гіппократа. Вікіпедія : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B8%D1%81%D1%8F%D0%B3%D0%B0_%D0%93%D1%96%D0%BF%D0%BF%D0%BE%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B0

²⁰⁶ Див.: Звіт за результатами аналізу змісту Правил адвокатської етики НААУ на предмет їх відповідності міжнародним стандартам. 2018. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/NJ_Bar_RoC_Report-_Wortham_Oct_2018_UKR_.pdf

Українські правники також мають корпоративні етичні норми професійної поведінки²⁰⁷, переважно рекомендаційні, хоча вимоги до представників окремих правничих професій (суддів, адвокатів, прокурорів) певною мірою закріплені у відповідних законодавчих актах України, про що йшлося в попередніх розділах монографії.

Поняття «професійна відповідальність» тісно пов'язане з поняттям «професійна діяльність», у т. ч. правника. Розглядаючи професійну діяльність як різновид трудової діяльності, що передбачає наявність в особи відповідної професійної підготовки, тобто знань, умінь і навичок, які є джерелом її існування та взаємодії у будь-якому суспільстві, слід зазначити, що рівень такої діяльності значною мірою залежить від здатності особи «відповідати» за її результати.

Майже ні в кого не викликає сумніву той факт, що представник тієї чи іншої професії саме своїми професійними знаннями, уміннями та навичками гарантує обсяг і якість виконаних ним робіт чи наданих послуг. Тому в будь-якому демократичному суспільстві / державі існують певні рівні (розряди, класи, ранги, звання) оцінювання професійної майстерності, а також заходи й засоби заохочення її підвищення або покарання за невідповідність установленим критеріям. Саме з цією метою чимало професій засновують свої асоціації або об'єднання чи спілки зі статутами, положеннями, сертифікатами, ліцензіями, торговельними знаками, логотипами, емблемами, власними назвами тощо. Правнича професія також належить до їх переліку.

Досвід діяльності правників у розвинутих країнах світу засвідчує, що їх правничі асоціації приділяють величезну увагу визначенню та підтримці високого рівня професіоналізму серед своїх членів. З цією метою ще понад сто років тому були розроблені й нині діють і продовжують удосконалюватися Правила професійної поведінки адвокатів США, понад три століття існують такі правила в адвокатів Великої Британії, мають свої професійні правила правники Німеччини і Франції, інших країн Центральної та Західної Європи.

Аналізуючи та порівнюючи ці документи, маємо підстави стверджувати, що існують як загальнотеоретичні, так і практичні проблеми імплементації кодексів професійної діяльності та відповідальності (інша синонімічна назва —

²⁰⁷ Правила адвокатської етики від 9 червня 2017 року зі змінами від 15 лютого 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001891-17>;

Про затвердження Кодексу суддівської етики : рішення XI (чергового) з'їзду суддів України від 22 лютого 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001415-13>;

Кодекс професійної етики і поведінки прокурорів, затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів 27 квітня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001900-17>;

Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України : наказ Міністерства юстиції України від 7 червня 2021 року № 2039/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0759-21>

деонтологічний кодекс правника) у діяльність правників України. Найбільш гострі з них полягають у розумінні змісту професійної поведінки та відповідальності самими правниками та у співвідношенні деонтологічних і правових аспектів такої поведінки і відповідальності.

Виходячи із загальновизнаного поняття деонтології як певних правил щодо належної поведінки особи — представника тієї чи іншої професії — і запропонованого вище поняття професійної відповідальності правника²⁰⁸, можемо дійти висновку про те, що зазначені правила повинні встановлювати і врегульовувати:

- а) критерії незалежності правника від стороннього впливу / тиску при виконанні ним своїх повноважень;
- б) відносини між правником і клієнтом у сфері збереження конфіденційності інформації, отриманої ним у процесі надання правничих послуг;
- в) рівень якості правничих послуг і визначення її отримання гонорару (заробітної платні) за надані послуги;
- г) взаємини між самими правниками під час виконання своїх професійних повноважень;
- г) процедури та інструменти зовнішньої (примусової) професійної відповідальності за порушення встановлених правил поведінки / діяльності та відповідні наслідки (санкції) в таких випадках.

Деонтологічно-правовий характер таких відносин і відповідно правил професійної поведінки / етики правників, з одного боку, є принципами / вимогами самої правничої спільноти, а з іншого — обов'язковими рекомендаціями щодо того, яким чином правники повинні виконувати свої професійні повноваження.

Порівняльний аналіз національних і міжнародно-правових актів ООН і Європейського Співтовариства щодо суспільно визнаних вимог до професійних знань, навичок і поведінки правників, а також самого змісту правничої діяльності дозволяє, на наш погляд, висловити пропозицію створити та ухвалити загальний **Деонтологічний кодекс правників України**²⁰⁹.

Такий кодекс може стати єдиною системою знань, умінь, навичок (правил професійної поведінки / етики), якими мають володіти носії правничої професії незалежно від здійснюваних ними окремих видів правничих послуг у тій

²⁰⁸ Див., наприклад: Сущенко В. М. Професійна відповідальність юриста: деонтологічні та правові проблеми. Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки. 2002. Том 20. С. 4–7. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13573/Sushhenko_Profesijna_vidpovidal%60nist%60_yury%60sta.pdf?sequence=1&isAllowed=y

²⁰⁹ Уперше в Україні така пропозиція прозвучала у 1999 році у статті автора монографії. Див.: Сущенко Володимир. Деонтологічний кодекс правничої діяльності в Україні: проблеми і перспективи створення. Наукові записки НаУКМА : Філософія і право. 1999. Т. 8. С. 21–25. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=ljLOZDcAAAAJ&citation_for_view=ljLOZDcAAAAJ:r0BpntZqJG4C

чи іншій сфері суспільного життя. Наявні сьогодні в Україні Державні стандарти освітньо-кваліфікаційних вимог / компетентностей²¹⁰ до випускників університетських юридичних шкіл можуть бути використані як методологічна база для розробки згаданого кодексу.

Структура кодексу може включати три частини — преамбулу, загальну та особливу частину.

У преамбулі доцільно визначити **основні принципи правничої професії та природу** викладених у такому кодексі деонтологічних норм, а також включити основні принципи всіх ратифікованих / ухвалених Україною та її правничою спільнотою міжнародно-правових і корпоративних норм (актів) щодо вимог / стандартів правничої діяльності²¹¹, зафіксованих у:

- Стандартах незалежності правничої професії Міжнародної асоціації юристів²¹²;
- Керівних принципах щодо ролі обвинувачів (ухвалені VIII Конгресом ООН з питань запобігання злочинам і поведіння з правопорушниками)²¹³;
- Стандартах професійної відповідальності і основних обов'язків і прав прокурорів²¹⁴;
- Основних принципах незалежності судових органів²¹⁵;

²¹⁰ Див.: Державні стандарти юридичної освіти.

Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2022 року № 644. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-644-20.07.2022.pdf>;

Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для другого (магістерського) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2022 року № 643. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-magistr-643-20072022.pdf>

²¹¹ Йдеться про узагальнений перелік таких принципів, передбачених зазначеними в тексті монографії актами.

²¹² Борщівський М. Ю. Адвокатська етика : навчальний посібник. 1999, 105 с. URL: <http://pravolib.pp.ua/ist-12--idz-ax247--nf-26.html>

²¹³ Руководящие принципы, касающиеся роли лиц, осуществляющих судебное преследование, приняты VIII Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, Гавана, Куба, 27 августа — 7 сентября 1990 года. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90376>

²¹⁴ Стандарти професійної відповідальності та виклад основних обов'язків та прав прокурорів, прийнятих Міжнародною асоціацією прокурорів 23 квітня 1999 року. URL: [https://www.iap-association.org/getattachment/Resources-Documents/IAP-Standards-\(1\)/Ukrainian.pdf.aspx](https://www.iap-association.org/getattachment/Resources-Documents/IAP-Standards-(1)/Ukrainian.pdf.aspx)

²¹⁵ Міжнародні стандарти судочинства. Судова влада України : вебсайт. URL: <https://court.gov.ua/inshe/mss/>

- Великій хартії суддів²¹⁶;
- Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи № (94)12 «Незалежність, дієвість та роль суддів»²¹⁷;
- Європейській хартії про статус суддів²¹⁸;
- Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи № 2000/19 «Про роль державної прокуратури у системі кримінального судочинства»²¹⁹;
- Європейському кодексі нотаріальної етики²²⁰;
- Хартії основних принципів європейської адвокатської професії²²¹;
- Бангалорських принципах поведінки суддів і Коментарях до них²²².

У загальній частині варто викласти **основні обов'язки та права (повноваження) носія правничої професії** у взаєминах з:

- а) клієнтом (фізичною та/або юридичною особою), що звернувся за правничими послугами будь-якого виду;
- б) органами всіх гілок державної влади та управління — законодавчою, виконавчою, судовою;
- в) політичними партіями та громадськими організаціями;
- г) іншими правничими інституціями — окремими правниками, правничими компаніями / фірмами, які раніше вже надавали або ж одночасно надають правничі послуги одному й тому самому клієнтові. Окремі положення

²¹⁶ Велика хартія суддів. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/EU_Standarts_book_web-1.pdf

²¹⁷ Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13 жовтня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_323

²¹⁸ Європейська хартія про статус суддів. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/05.pdf>

²¹⁹ Рекомендація Рес (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 724 засіданні заступників міністрів 6 жовтня 2000 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2000_19_2000_10_6.pdf

²²⁰ Європейський кодекс нотаріальної етики. URL: <https://npu.ua/wp-content/uploads/2018/01/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81-%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8.pdf>

²²¹ Хартія основних принципів європейської адвокатської професії. URL: http://qala.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Hartiya_brenduvannya.pdf

²²² Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_j67;

Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів. Вересень 2007. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentari-bangalorski-9818bfb11.pdf>

(норми) цієї частини кодексу повинні розкривати правила встановлення та отримання від клієнта гонорару (плати) за надані правничі послуги.

Особлива частина має містити **специфічні вимоги і правила поведінки** представників окремих напрямів (видів) правничої діяльності — адвокатів, прокурорів, нотаріусів, суддів, правознавців-дослідників.

У додатках до кодексу можна вмістити державні тарифи, включаючи ставки державного мита, і типові «прейскуранти на правничі послуги», що надаються правниками України, або методику їх обчислення.

У разі створення такого кодексу до нього (у загальну та особливу частину) доцільно включити правові норми, у яких ідеться про державні вимоги до носіїв окремих видів правничої професії, або зробити посилання на такі законодавчі вимоги.

Деонтологічний кодекс правників України разом з іншими кодексами / законами України має бути доступним для ознайомлення всіх верств населення, що зробить правничу діяльність прозорою для суспільства та поставить її під всебічний громадський контроль, а його безумовне дотримання сприятиме, на наш погляд, подальшому значному підвищенню якості правничих послуг і професійної відповідальності правників за свою діяльність.

Розробку такого кодексу доцільно доручити Раді суддів України та Національній асоціації адвокатів України разом з іншими професійними об'єднаннями правників, включно з академічною правничою спільнотою. Зауважимо, що проблеми й перспективи розробки та ухвалення запропонованого Деонтологічного кодексу правників України полягають в такому:

- по-перше, опоненти, як правило, стверджують, що такого «синтезованого» для всіх правничих спеціальностей деонтологічного кодексу немає в інших країнах світу;
- по-друге, його створення видається нераціональним, оскільки кожна з правничих спеціальностей, що існує в нашій країні (на відміну від інших країн, де існує єдина базова правнича професія — адвокат), має свої особливості, і об'єднувати їх в одному акті — недоцільно.

Водночас необхідно зазначити, що сьогодні, наприклад, існує Деонтологічний кодекс адвокатів Європейського Співтовариства.

Основна й найскладніша проблема реалізації висловленої ідеї, на наш погляд, полягає в усвідомленні правничою спільнотою нагальної потреби в існуванні такого кодексу як акта, що має об'єднувати на єдиних моральних цінностях і професійній відповідальності за свою діяльність усіх правників України.

Також суттєвою проблемою може стати процедура й чисельність робочої групи з розробки проекту кодексу, до якої мали б увійти корпоративно та політично неангажовані представники всіх видів (напрямів) правничої професії,

які здатні до творчої співпраці й оптимальних компромісів у визначенні концепції та мовних формулювань тексту.

Не менш проблематичним може виявитися етап схвалення кодексу як корпоративного акта професійної етики і відповідальності правників України, який мають добровільно прийняти всі професійні громадські правничі об'єднання, і створення єдиного й цілісного механізму / процедур контролю за його виконанням.

Можна передбачати, що перспективи створення та ухвалення Деонтологічного кодексу правників України сягають *третього десятиліття* XXI століття та пов'язані з ґрунтовним і всебічним аналізом усього наявного інтелектуального доробку правників, філософів, теологів, медиків, психологів у сфері деонтологічних знань, що потребуватиме значного часу. Вважаємо, що початку розробки такого кодексу має передувати широка дискусія на сторінках спеціальних правничих видань, у засобах масової інформації та на науково-практичних конференціях, присвячених розв'язанню зазначених вище проблем.

Деонтологічний кодекс правників України має бути схвалений вищими органами самоврядування окремих правничих спеціальностей — з'їздами / конференціями адвокатів, прокурорів, суддів, нотаріусів, правознавців-дослідників. Ефективна реалізація його положень можлива за умови розробки науково-практичного коментаря до кодексу на кшталт Коментаря щодо Бангалорських принципів поведінки суддів. Тільки виважений та обґрунтований підхід може принести бажаний результат.

ВИСНОВКИ

На підставі проведеного дослідження можемо зробити такі висновки:

1. Правнича професія належить до тих видів і форм професійної діяльності людини, що мають вирішальний вплив на політичний, економічний і правовий стан суспільства й держави, а також визначають їхній розвиток сьогодні та в майбутньому. Саме тому це «регульована» професія, тобто суспільство в особі органів законодавчої, виконавчої і судової гілок державної влади визначає необхідні критерії / показники, за якими фахівець-правознавець допускається до здійснення професійної правничої діяльності, включаючи відповідні етичні стандарти / вимоги до належного виконання ним / нею взятих на себе повноважень.

У більшості держав базовими спеціальностями / видами правничої професії є судді, адвокати, прокурори, нотаріуси, правознавці-дослідники (науковці-викладачі правознавства й нормопроєктувальники). Інші правничі спеціалізації, які існують у світі і, зокрема, в Україні, як правило, потребують вузьких правничих знань, умінь і навичок, але за своїми функціями вони не винятково правничі.

Необхідні критерії допуску до правничої професії, як правило, — це наявність у кандидата / кандидатки на посаду правника вищої правничої освіти на рівні магістра правознавства; спеціальної профільної підготовки (додаткового навчання та стажування) для здійснення відповідних повноважень; необхідного мінімуму професійного й життєвого досвіду (стажу роботи на посаді, як правило, помічника / секретаря правника та належного вікового цензу); успішного складання професійного іспиту на право здійснення відповідних повноважень (адвоката, прокурора, нотаріуса, судді); належно розвинутих поведінкових етичних і психологічних якостей.

Порівняльний аналіз умов допуску до професійної правничої діяльності в окремих країнах Європи, Великій Британії та США свідчить, що вони дещо відрізняються від українських, оскільки: а) спеціальна профільна підготовка майбутніх правників у цих країнах більш тривала в часі і відбувається після здобуття базової університетської освіти з правознавства; б) перевага віддається значному життєвому й професійному досвіду та належним морально-психологічним якостям кандидатів на правничі посади; в) правничі спільноти цих країн мають значний вплив на формування навчальних програм і планів

з підготовки правників і приділяють значну увагу утвердженню доброго іміджу представників професії.

2. Оскільки правнича професія здавна має особливий статус у суспільстві, спрямований на встановлення відносної справедливості в спірних правових відносинах як між окремими людьми й спільнотами, так і з органами державної влади й між державами, вона пов'язана з формуванням певних правил / норм (законів) соціального буття та дотриманням спеціальних процедур, які своєю чергою вимагають від представників правничої професії (адвокатів, прокурорів, суддів, нотаріусів, правознавців-дослідників) належної етичної поведінки у всіх сферах життєдіяльності.

Для того, щоб мати не лише формально делеговане, а й моральне право розсудити поведінку іншої людини та застосувати до правопорушника певні засоби соціального / державного примусу щодо відновлення порушеного права людини та покарання за завдану шкоду, правник покликаний бути не лише професійно підготовленою особою, а й певним взірцем (стандартом, еталоном) особистого життя й професійної діяльності для інших членів суспільства. Одночасно правник, його / її професійна культура, яка складається із системи окремих структурних субкультур — *етичної, естетичної, релігійної, політичної, економічної, комунікаційної / мовної, фізичної, правової*, — це своєрідний індикатор рівня правової та моральної культури суспільства, у якому правники живуть і працюють, маючи значний вплив на людей і їх повсякденне життя.

З огляду на соціальну місію і роль правничої професії правничі спільноти найбільш розвинених країн світу та їхні міжнародні громадські організації багато десятиліть опікуються розробкою й утіленням у своїй повсякденній діяльності правил належної професійної етичної поведінки. Друга половина XX століття ознаменована створенням набору деонтологічних правил / норм / принципів правничої професійної діяльності, які, на наше переконання, в узагальненому вигляді представлені в Бангалорських принципах поведінки суддів, розроблених міжнародною групою представників суддівського корпусу з понад 70 країн світу під егідою ООН. До таких узагальнених корпоративних етичних норм не лише суддів, а й узагалі правничої професії маємо всі підстави включити *незалежність, об'єктивність, чесність і непідкупність, дотримання етичних норм, рівність, компетентність і старанність*. Ці принципи повинні бути безумовними орієнтирами й одночасно вимогами до поведінки й професійної діяльності правників усіх спеціальностей.

3. Правнича професія, її місія і роль у будь-якому суспільстві / державі та корпоративний характер протягом століть незаперечно свідчать: правник, як і лікар, повинен передусім слугувати на користь суспільства загалом і, зокрема, кожної людини. Помилки правника в професійній діяльності надто

дорого коштують суспільству й державі, і навпаки — високий рівень правничих послуг, професійна відповідальність за свою роботу позитивно впливають на політичну, громадську та правову культуру членів суспільства, надають стабільності й прогнозованості його розвитку, сприяють покращенню добробуту кожної людини. У такому контексті особливого значення для правника набуває категорія «відповідальності» взагалі та «професійної відповідальності» за результати своєї діяльності.

Поняття «відповідальність» існує, відколи людство почало розмірковувати над змістом свого співіснування та напрацьовувати його правила, які згодом перетворилися на моральні / етичні, а далі — правові норми поведінки кожної людини та людських спільнот. Сьогодні це поняття широко використовується і в щоденній життєдіяльності людини, і в суспільних / гуманітарних науках, зокрема у філософії, політиці, економіці, праві, етиці, психології, соціології.

Мультидисциплінарний аналіз категорії «відповідальність» за філологічними / мовними, філософськими, психологічними та правовими ознаками дозволив автору підтвердити сформульоване ним у попередніх дослідженнях визначення **відповідальності** як здатності й за певних обставин обов'язку будь-якої особи (фізичної чи юридичної) звітувати, тобто відповідати (надавати відповідь), перед собою та своїм оточенням — людиною, суспільством, державою, природою — про результати своєї діяльності та на підставі такої звітності отримувати позитивні чи негативні санкції (покарання або заохочення).

Своєю чергою проведене дослідження також підтверджує сформульоване автором у своїх попередніх роботах визначення **«професійної відповідальності правника»** як морально-психологічної здатності та добровільно взятого на себе обов'язку звітувати, тобто відповідати (надавати відповідь) перед собою та своїм оточенням — клієнтом, правничою спільнотою, суспільством — за результати своєї професійної діяльності та на підставі такої звітності отримувати позитивні чи негативні санкції (покарання або заохочення).

Незважаючи на той факт, що правничі спільноти різних країн світу, у тому числі й України, і їхні міжнародні корпоративні організації за минулі роки розробили та впровадили в практику численні деонтологічні правила / норми професійної правничої діяльності, питання належної етичної професійної поведінки правників залишається актуальним. На наш погляд, наявність окремих деонтологічних правил / кодексів, що регулюють діяльність і професійну відповідальність представників окремих правничих спеціальностей в Україні, не вичерпує проблему й не спонукає правників до безумовного їх дотримання / виконання в повсякденній життєдіяльності.

Наголосимо, що наявні в Україні деонтологічні правила для різних правничих спеціальностей, а де-факто однієї професії — правничої, нерідко дублюють

заклики до належної поведінки і водночас недостатньо забезпечені відповідними процедурами їх контролю самою правничою спільнотою та викорінення порушень. Законодавчі акти, які часто-густо включають також і деонтологічні норми, не розв'язують проблему уникнення й запобігання порушенням правил професійної етики.

На основі зроблених висновків у монографії запропонований проект структури єдиного Деонтологічного кодексу для правників України, а також орієнтовний навчально-методичний комплекс з навчальної дисципліни «Професійна відповідальність правника», який можуть використати в навчальному процесі правничі заклади вищої освіти та установи з первинної підготовки й підвищення кваліфікації правників-практиків.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

Законодавчі та інші нормативно-правові акти:

1. Courts Constitution Act (Gerichtsverfassungsgesetz – GVG). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_gvg/index.html
2. Deutsches Richtergesetz. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/drigr/>
3. Federal Code for Notaries (Bundesnotarordnung – BNotO). URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_bnoto/index.html
4. Lietuvos Advokatų Etikos Kodeksas. URL: http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=265009&p_tr2=2
5. Model Rules of Professional Conduct. URL: https://www.americanbar.org/groups/professional_responsibility/publications/
6. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року, схвалені Резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН 27 липня 2006 року № 2006/23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_j67
7. Велика хартія суддів. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/EU_Standarts_book_web-1.pdf
8. Внутренний национальный регламент и правила профессиональной этики, относящиеся к парижской коллегии адвокатов / пер. с фр. URL: <https://barristers.org.ua/wp-content/uploads/2020/09/VNUTRENNYY-NATSYONALNYY-REGLAMENT-Y-PRAVYLA-PROFESSYONALNOY-ETYKY-OTNOSYASHHHYESYA-K-PARYZHSKOY-KOLLEGIY-ADVOKATOV.pdf>
9. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року № 55-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
10. Європейська хартія про статус суддів. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/05.pdf>
11. Європейський кодекс нотаріальної етики. URL: <https://npu.ua/wp-content/uploads/2018/01/%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81-%D0%BD%D0%BE%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97-%D0%B5%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8.pdf>
12. Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_015

13. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства, прийнятий делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_343

14. Кодекс адвокатської етики Польщі / пер. з польської. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/kodeks-etyki-adwokackiej-ukr.pdf>

15. Кодекс поведения должностных лиц по поддержанию правопорядка, принят резолюцией 34/169 Генеральной Ассамблеи ООН от 17 декабря 1979 года. URL: <https://ligazakon.net/document/view/MU79004R>

16. Кодекс професійної етики і поведінки прокурорів, затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів 27 квітня 2017 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001900-17>

17. Коментар до Кодексу суддівської етики, затверджений рішенням Ради суддів України від 4 лютого 2016 року № 1. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/vr001414-16>

18. Коментарі щодо Бангалорських принципів поведінки суддів. Вересень 2007. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentari-bangalorski-9818bfb11.pdf>

19. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

20. Конституція України, прийнята 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>

21. О нотариате : Закон Литовской Республики от 15 сентября 1992 года № I-2882. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.273440?jfwid=2r1m3lux>

22. О прокуратуре : Закон Литовской Республики от 13 октября 1994 года. № I-599. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.63492?jfwid=-n126u3sdm>

23. О судах : Закон Литовской Республики от 31 мая 1994 года № I-480. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.63666?jfwid=i3h7wgpaq>

24. Об адвокатуре : Закон Литовской Республики от 18 марта 2004 года № IX-2066. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.445415?jfwid=i3h7wi2cr>

25. Об утверждении статута службы в прокуратуре Литовской Республики : Закон Литовской Республики от 31 января 1995 года № I-780. URL: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.61952?jfwid=pd6eq2392>

26. Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у 1990 році. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_835

27. Основные акты, регулирующие адвокатуру и адвокатскую деятельность во Франции / пер. на русский. URL: https://www.cnb.avocat.fr/sites/default/files/documents/textes_de_la_profession_en_russe_-_bd.pdf
28. Порядок допуску, складення і методика оцінювання результатів кваліфікаційного іспиту адвокатів зі змінами. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/poryadki/2021-12-15-poryadki-137_61dfe7c4830dd.pdf
29. Правила адвокатської етики від 9 червня 2017 року зі змінами від 15 лютого 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001891-17>
30. Про адвокатуру і адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 року № 5076-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5076-17>
31. Про вищу освіту : Закон України від 1 липня 2014 року № 1556-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>
32. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1798-19>
33. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо відновлення роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України : Закон України від 13 липня 2021 року № 1629-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1629-20>
34. Про затвердження Кодексу суддівської етики : рішення XI (чергового) з'їзду суддів України від 22 лютого 2013 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/n0001415-13>
35. Про затвердження Положення про Вищу кваліфікаційну комісію нотаріату : постанова Кабінету Міністрів України від 31 серпня 2011 року № 923. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/923-2011-%D0%BF>
36. Про затвердження Положення про організацію кадрової роботи в органах прокуратури України : наказ Генерального прокурора від 10 лютого 2022 року № 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0025905-22#n10>
37. Про затвердження Порядку допуску осіб до складання кваліфікаційного іспиту та проведення кваліфікаційного іспиту Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату : наказ Міністерства юстиції України від 28 липня 2011 року № 1905/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0926-11#n18>
38. Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України : наказ Міністерства юстиції України від 14 березня 2013 року № 431/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0424-13>
39. Про затвердження Правил професійної етики нотаріусів України : наказ Міністерства юстиції України від 7 червня 2021 року № 2039/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0759-21>
40. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти

і науки України від 20 липня 2022 року № 644. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-bakalavr-644-20.07.2022.pdf>

41. Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для другого (магістерського) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2022 року № 643. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-magistr-643-20072022.pdf>

42. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12>

43. Про проголошення незалежності України : постанова Верховної Ради Української РСР від 24 серпня 1991 року № 1427-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1427-12>

44. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18>

45. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19>

46. Рекомендація № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів», ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 518 засіданні заступників міністрів 13 жовтня 1994 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/994_323

47. Рекомендація № R (2000) 21 Комітету Міністрів державам-членам про свободу професійної діяльності адвокатів, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 727 засіданні заступників міністрів 25 жовтня 2000 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_2000_21_2000_10_25.pdf

48. Рекомендація Rec (2000) 19 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо ролі прокуратури в системі кримінального правосуддя, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 724 засіданні заступників міністрів 6 жовтня 2000 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2000_19_2000_10_6.pdf

49. Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

50. Руководящие принципы, касающиеся роли лиц, осуществляющих судебное преследование, приняты VIII Конгрессом ООН по предупреждению преступности и обращению с правонарушителями, Гавана, Куба, 27 августа — 7 сентября 1990 года. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU90376>

51. Стандарти професійної відповідальності та виклад основних обов'язків та прав прокурорів, прийняті Міжнародною асоціацією прокурорів 23 квітня 1999 року. URL: [https://www.iap-association.org/getattachment/Resources-Documentation/IAP-Standards-\(1\)/Ukrainian.pdf.aspx](https://www.iap-association.org/getattachment/Resources-Documentation/IAP-Standards-(1)/Ukrainian.pdf.aspx)

52. Федеральне положення про адвокатуру / пер. з нім. URL: <https://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/pologennya/bundesrechtsanwaltsordnung-ukr.pdf>

53. Хартія основних принципів європейської адвокатської професії. URL: http://qala.org.ua/wp-content/uploads/2017/03/Hartiya_brenduivannya.pdf

54. Щодо рекомендацій з академічної доброчесності для закладів вищої освіти : лист Міністерства освіти і науки України від 23 жовтня 2018 року № 1/9-650. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v-650729-18>

Література:

55. Бігун В. С. Юридична професія та освіта. Досвід США у порівняльній перспективі. — Київ : Видавнича організація «Юстиніан», 2006. — 272 с.

56. Бігун В. Отримання допуску до юридичної практики в США. Юридичний журнал. 2002. № 3. С. 29–30.

57. Бондарева М. Англосаксонський нотаріат: особливості організації та функціонування. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2007. Вип. 74–76. С. 43–47. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_Yur_2007_74-76_13

58. Борщівський М. Ю. Адвокатська етика : навчальний посібник. 1999, 105 с. URL: <http://pravolib.pp.ua/ist-12--idz-ax247--nf-26.html>

59. Василевська Т. Є. Відповідальність як духовно-моральний вибір особистості: автореферат дисертації на здобуття наук. ступ. доктор. психолог. наук. К., 1997.

60. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

61. Горшенев В. М. Юридична деонтологія. Харків : Основа, 1993. 188 с.

62. Гусарев С. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності: теоретичні і деонтологічні аспекти). Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2000. 655 с.

63. Дисциплінарна відповідальність прокурорів в Україні : резюме. Офіс зв'язку українських аналітичних центрів у Брюсселі : вебсайт. URL: <https://ukraine-office.eu/disciplinary-responsibility-of-prosecutors-in-ukraine-summary/>

64. Дисциплінарна практика Вищої ради правосуддя. Центр політико-правових реформ : вебсайт. URL: <https://pravo.org.ua/books/dystsyplynarna-praktyka-vyshhoi-rady-pravosuddya-shhodo-suddiv/>

65. Енциклопедія сучасної України : вебсайт. URL: <https://esu.com.ua/>

66. Етика правника : збірка тез доповідей і повідомлень учасників круглого столу / Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2019. 307 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/POSIBNIKI_2019/SB_Etika_pravnuka_2019.pdf

67. Етимологічний словник української мови : у 7 томах. К. : Наукова думка, 1982. Т. 1: А-Г. 632 с.
68. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М. В. Цвіка. Харків : Право, 2009. 584 с. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI_2009/TEorijaDerjav_2009.pdf
69. Загальна теорія права : підручник / за заг. ред. М. І. Козюбри. К. : Баїте, 2015. 392 с. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/8/f/283756.pdf>
70. Звіт за результатами аналізу змісту Правил адвокатської етики НААУ на предмет їх відповідності міжнародним стандартам. 2018. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/01/NJ_Bar_RoC_Report-_Wortham_Oct_2018_UKR_.pdf
71. Козюбра Микола. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки. 2007. Т. 64. С. 3–9. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/6972>
72. Кусий Ю. О. Педагогічна деонтологія. Директор школи. 1998. № 29. С. 7–12.
73. Лозовой В. О. Професійна етика юриста. Харків : Право, 2004. 176 с.
74. Луць Л. А. Сучасні правові системи світу. Львів, 2003. URL: http://www.pravo.vuzlib.org/book_z1324_page_30.html
75. Маселко Р. Суддівська (без)відповідальність. Узагальнення практики розгляду ВРП скарг на суддів, які звільняли п'яних водіїв від покарання. Фондація DEJURE : вебсайт. URL: <https://dejure.foundation/suddicvska-bezvidpovidalnist>
76. Первинне кваліфікаційне оцінювання суддів. Вища кваліфікаційна комісія суддів України : вебсайт. URL: <https://www.vkksu.gov.ua/rubric/pervynne-kvalifikaciynne-osinyuvannya>
77. Словник української мови : в 11 томах. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 1: А–В. 799 с.
78. Сущенко В. М. Модель професійної культури правника: критерії і підходи. Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки. 2009. Т. 90. С. 29–33. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2613/Sushchenko_Model_profesiinoi_kultury.pdf?sequence=1&isAllowed=y
79. Сущенко В. М. Правосвідомість правника у контексті доктрини верховенства права. Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : збірник наукових статей до 75-річного ювілею доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАПрН України, судді Конституційного Суду України у відставці, заслуженого юриста України, завідувача кафедри загальнотеорет. та держ.-прав. наук НаУКМА Козюбри Миколи Івановича. Київ : Дух і літера, 2013. С. 364–377.

80. Сущенко В. М. Професійна відповідальність юриста: деонтологічні та правові проблеми. *Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки*. 2002. Том 20. С. 4–7. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/13573/Sushhenko_Profesijna_vidpovidal%60nist%60_yury%60sta.pdf?sequence=1&isAllowed=y

81. Сущенко Володимир. Деонтологічний кодекс правничої діяльності в Україні: проблеми і перспективи створення. *Наукові записки НаУКМА : Філософія і право*. 1999. Т. 8. С. 21–25. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=1jLOZDcAAAAJ&citation_for_view=1jLOZDcAAAAJ:r0BpntZqJG4C

82. Сущенко Володимир. Європейські та міжнародні стандарти правничої професії в контексті функціонування правової системи України. *Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 22–25. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/9893>

83. Сущенко Володимир. Категорія «відповідальність» у гуманітарних науках та юриспруденції: мультидисциплінарний підхід. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. 2/2020. С. 166–184. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=1jLOZDcAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=1jLOZDcAAAAJ:9vf0nzSNQJEC

84. Сущенко Володимир. Проблема професійної відповідальності юриста (нотатки філософсько-правового аналізу). *Українське право*. 2005. № 1. С. 163–172. URL: <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/2589>

85. Узагальнення дисциплінарної практики кваліфікаційно-дисциплінарних комісій адвокатури щодо заяв (скарг) суддів відносно неналежної поведінки адвокатів. Вища кваліфікаційно-дисциплінарна комісія адвокатури : вебсайт. URL: <https://vkdk.org/15918-2/>

86. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.

87. Химчук Андрій, Насрідінов Ренат. Дисциплінарні провадження щодо суддів 2017–2020: статистичний вимір. *Фундація DEJURE : вебсайт*. URL: <https://dejure.foundation/vrp-statanaliz>

88. Шаповалова Ольга. Порушення норм суддівської етики : презентація. URL: <https://uba.ua/documents/%D0%A8%D0%B0%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0.pdf>

89. *Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 1999. Т. 2: Д–Й. 744 с.*

90. *Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 2001. Т. 3: К–М. 792 с.*

91. *Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 2002. Т. 4: Н–П. 720 с.*

92. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К. : Українська енциклопедія, 2004. Т. 6: Т-Я. 768 с.

Література іноземними мовами:

93. Bain A. The emotion and the will. London, 1865. 616 p.

94. Code of conduct of the Bar of England and Wales. London : The General Council of the Bar of England and Wales, 1998.

95. Grimm J., Grimm W. Deutsches Worterbuch. Leipzig, 1956. BD XII/I.

96. Levy-Bruhl L. L'ide de responsabilite. Paris, 1984. 257 p.

97. Mckeon R. The Development and Significance of the Concept of Responsibility. *Revue International the Philosophy*. Bruxelles, 1957. № 39 (I). P. 3-32.

98. Murray J. A. H. The Oxford English Dictionary. Oxford, 1969, vol. VIII.

99. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Oxford University Press, 1995. 1438 p.

100. Robert P. Dictionnaire alphabe'tique et analoqons de la langue francise. Paris, 1980. Т. 5.

101. The Encyclopedia of Philosophy / ed. Paul Edwards. New York : Macmillan, 1967. Vol. 7. 545 p.

102. Жюлиа Дидье. Философский словарь / пер. с франц. М. : Международные отношения, 2000. 537 с.

103. Луман Н. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с немецкого И. Д. Газиева / под редакцией Н. А. Головина. Санкт-Петербург: Наука, 2007. 642 с. URL: <http://socio.karazin.ua/resources/9e437894d236b0c08031946349183678.pdf>

104. Социологический энциклопедический словарь: на русском, английском, немецком, французском и чешском языках / ред.-координатор Г. В. Осипов. М. : Издательская группа ИНФРА-М НОРМА, 1998. 480 с.

105. Философия права. Хрестоматия: учеб. пособие для студентов высших учеб. заведений / под ред. Н. И. Панова. К. : Издательский Дом «Ин Юре», 2002. 692 с.

106. Философия права: учебник / под ред. О. Г. Данильяна. М. : Эксмо, 2005. 416 с.

107. Философия: энциклопедический словарь / под ред. А. А. Ивина. М. : Гардарика, 2004. 1072 с.

108. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. М. : Политиздат, 1980. 445 с.

109. Философский энциклопедический словарь / ред. кол.: С. С. Аверинцев и др. М. : Советская энциклопедия, 1989. 815 с.

110. Шопенгауэр А. Размышления о государстве, политике и праве: фрагменты сочинений. 1997. URL: <https://kph.ffs.npi.edu.ua!/e-book/clasik/data/schopenhauer/pravo.html>

111. Ястребов А. В., Руденко Ю. И. Юридические профессии в Соединенном Королевстве (Англия и Уэльс). *Нотариальный вестник*. Июль 2012. URL: <http://www.notariat.ru/publ/zhurnal-notarialnyj-vestnik/archive/2962/2966/>

Електронні ресурси:

112. Вікіпедія : вебсайт. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%B0_%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%B0

113. Судова влада України : вебсайт. URL: <https://court.gov.ua/inshe/mss/>

114. Центр політико-правових реформ : вебсайт. URL: <https://pravo.org.ua/>

ПРОЄКТ СТРУКТУРИ ДЕОНТОЛОГІЧНОГО КОДЕКСУ ПРАВНИКІВ УКРАЇНИ

ПРЕАМБУЛА

- Стаття 1. Місія правничої професії в суспільстві й державі
- Стаття 2. Роль правничої професії в суспільному й державному житті
- Стаття 3. Завдання правничої професійної діяльності

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

I. Принципи правничої професійної діяльності

- Стаття 4. Пріоритет прав і свобод людини
- Стаття 5. Самодостатність і незалежність
- Стаття 6. Об'єктивність і неупередженість
- Стаття 7. Чесність і непідкупність
- Стаття 8. Дотримання етичних норм
- Стаття 9. Рівність перед законом і судом
- Стаття 10. Компетентність і старанність

II. Допуск до професійної правничої діяльності

- Стаття 11. Органи й професійні організації допуску
- Стаття 12. Освітні вимоги для допуску
- Стаття 13. Життєвий і професійний досвід для допуску
- Стаття 14. Процедури допуску
- Стаття 15. Підготовка і складення кваліфікаційного іспиту для допуску

III. Види, форми і методи / інструменти професійної правничої діяльності

- Стаття 16. Правничі спеціальності
- Стаття 17. Правничі послуги
- Стаття 18. Організаційно-правові форми правничих послуг

IV. Етичні правила виконання повноважень правника

- Стаття 19. Інтерв'ювання клієнта
- Стаття 20. Запити правника для отримання необхідної інформації
- Стаття 21. Доступ до правової інформації
- Стаття 22. Складення правових висновків / рекомендацій, подань і скарг
- Стаття 23. Законодавча та нормативно-правова ініціатива

V. Професійна культура правника

Стаття 24. Поняття професійної культури правника

Стаття 25. Складові професійної культури правника

Стаття 26. Етична субкультура

Стаття 27. Естетична субкультура

Стаття 28. Релігійна субкультура

Стаття 29. Політична субкультура

Стаття 30. Економічна субкультура

Стаття 31. Фізична субкультура

Стаття 32. Правова субкультура

VI. Професійна відповідальність правника

Стаття 33. Поняття професійної відповідальності

Стаття 34. Підстави і форми професійної відповідальності

Стаття 35. Органи притягнення до професійної відповідальності

Стаття 36. Процедури професійної відповідальності

Стаття 37. Наслідки професійної відповідальності

ОСОБЛИВА ЧАСТИНА

I. Деонтологічні норми професійної етики адвоката

Стаття 38. Корпоративні правила адвокатської етики

Стаття 39. Загальні етичні вимоги до адвокатської діяльності

Стаття 40. Етика взаємин адвоката з клієнтом. Адвокатський гонорар

Стаття 41. Етика взаємин адвоката із суб'єктами правових відносин

Стаття 42. Етика взаємин адвоката з органами адвокатського самоврядування

II. Деонтологічні норми професійної етики прокурора

Стаття 43. Корпоративні правила прокурорської етики

Стаття 44. Загальні етичні вимоги до прокурорської діяльності

Стаття 45. Етика взаємин прокурора з громадянином

Стаття 46. Етика взаємин прокурора із суб'єктами правових відносин

Стаття 47. Етика взаємин прокурора з органами прокурорського самоврядування

III. Деонтологічні норми професійної етики нотаріуса

Стаття 48. Корпоративні правила нотаріальної етики

Стаття 49. Загальні етичні вимоги до нотаріальної діяльності

Стаття 50. Етика взаємин нотаріуса з клієнтом

Стаття 51. Етика взаємин нотаріуса із суб'єктами правових відносин

Стаття 52. Етика взаємин нотаріуса з органами самоврядування нотаріусів

IV. Деонтологічні норми професійної етики судді

Стаття 53. Корпоративні правила суддівської етики

Стаття 54. Загальні етичні вимоги до суддівської діяльності

Стаття 55. Етика взаємин судді з громадянином

Стаття 56. Етика взаємин судді із суб'єктами правових відносин

Стаття 57. Етика взаємин судді з органами суддівського самоврядування

V. Деонтологічні норми професійної етики правознавця-дослідника

Стаття 58. Корпоративні правила академічної етики

Стаття 59. Загальні етичні вимоги до академічної діяльності

Стаття 60. Етика взаємин правознавця-дослідника з колегами

Стаття 61. Етика взаємин правознавця-дослідника із замовниками досліджень

Стаття 62. Етика взаємин правознавця-дослідника з органами академічного самоврядування

ДОДАТКИ до Кодексу:

1. Стандарти незалежності правничої професії Міжнародної асоціації юристів

2. Стандарти професійної відповідальності й основних обов'язків і прав прокурорів

3. Основні принципи незалежності судових органів

4. Велика хартія суддів

5. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № (94)12 «Незалежність, дієвість та роль суддів»

6. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № 2000/19 «Про роль державної прокуратури у системі кримінального судочинства»

7. Європейський кодекс нотаріальної етики

8. Хартія основних принципів європейської адвокатської професії

9. Бангалорські принципи поведінки суддів від 19 травня 2006 року і Коментарі до них

10. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (витяг)

11. Закон України «Про адвокатуру і адвокатську діяльність» (витяг)

12. Закон України «Про прокуратуру» (витяг)

13. Закон України «Про нотаріат» (витяг)

14. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» (витяг)

15. Закон України «Про вищу освіту» (витяг)

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ КОМПЛЕКС НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ «ПРОФЕСІЙНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАВНИКА» (орієнтовний)

Освітньо-кваліфікаційний рівень: *магістр у сфері правознавства*

Рівень підготовки:

а) *магістерська програма з правознавства (випускний курс навчання);*

б) *програма підготовки для складання кваліфікаційного іспиту для допуску до правничої професії – адвоката, судді, прокурора, нотаріуса*

Статус навчальної дисципліни: *обов'язкова*

I. ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Процес побудови сучасної правової держави в умовах ринкових відносин в Україні безпосередньо пов'язаний з постійним удосконаленням підготовки правників, підвищенням рівня професійної майстерності та відповідальності за результати своєї діяльності.

Теперішні типові університетські навчальні програми й плани юридичних закладів вищої освіти в Україні, як правило, не передбачають викладання спеціальної навчальної дисципліни, присвяченої проблемам професійної відповідальності правника. Більш розповсюджені навчальні дисципліни під назвою «Юридична деонтологія» або «Професійна етика адвоката / судді / прокурора / нотаріуса».

Водночас досвід підготовки правників у розвинутих країнах Європи й Америки свідчить, що «Професійна відповідальність адвоката» — уже протягом багатьох десятиліть одна з небагатьох обов'язкових навчальних дисциплін, що викладаються в правничих школах університетів, а складання кваліфікаційного іспиту з цієї дисципліни — обов'язкова умова отримання права (ліцензії) здійснювати професійну правничу діяльність.

Навчальна дисципліна «Професійна відповідальність правника» має бути важливою складовою підготовки правників в Україні, що надаватиме можливість ґрунтовного опанування студентами магістерських програм університетських правничих шкіл і профільних тренінгових центрів деонтологічних норм і правил (кодексів) професійної діяльності майбутніх правників в Україні, а також — у порівняльному аспекті — системи професійної відповідальності правників у країнах Європейського Союзу та Північної Америки.

Мета опанування навчальної дисципліни «Професійна відповідальність правника» — осмислення студентами-випускниками правничих шкіл і кандидатів на правничі посади в різних сферах правової системи держави проблем

співвідношення таких категорій, як право, мораль, закон, інтерес, обов'язок, професійна етична поведінка і відповідальність, включаючи санкції заохочення та покарання, у професійній правничій діяльності.

Завдання, що мають бути розв'язані в навчальному процесі зазначеної дисципліни, — набуття майбутніми правниками знань, умінь і навичок у сфері аналізу всіх складових правничої професії, основних етичних правил і процесуально-процедурних норм її здійснення, а також видів, форм та інструментів відповідальності правника за результати своєї професійної діяльності.

Значення курсу полягає в тому, що з огляду на недостатність спеціальної соціально-психологічної та практичної підготовки студентів юридичних закладів вищої освіти України як майбутніх правників різної спеціалізації до цього курсу включені теми, що більш глибоко розкривають такі поняття, як розуміння змісту, форм і видів правничої професії, національний і світовий досвід реалізації деонтологічних норм професійної правничої діяльності в різних правових системах і сім'ях, а також інституційну структуру й систему професійної відповідальності правника.

Міждисциплінарні зв'язки курсу охоплюють знання студентів з філософії та теорії права; загальної та професійної етики / деонтології; загальної, соціальної, вікової та юридичної психології та конфліктології, риторики.

У результаті опанування курсу особа повинна:

Знати та усвідомлювати:

- види правничої діяльності та надавати їх загальну характеристику;
- соціальну роль і призначення правничої професії;
- національні й міжнародні нормативні та корпоративні стандарти професійної правничої діяльності;
- умови й порядок доступу до правничої професії в Україні та підходи до розв'язання цього питання в провідних країнах Європи та Північної Америки;
- зміст професійної відповідальності правника, її зв'язок з правами людини й інтересами суспільства;
- поняття і структуру професійної культури та її значення в професійній діяльності правника і суспільства;
- зміст якості «об'єктивність (неупередженість)» і її реалізації в професійній діяльності правника;
- поняття «заборона дискримінації» та його реалізації в професійній діяльності правника;
- зміст моральної категорії «добročесність» та її реалізації в професійній діяльності правника;
- поняття «конфлікт інтересів особи» та порядок його врегулювання;
- зміст поняття «професійна таємниця» та значення його дотримання в правничій діяльності;

- специфіку надання окремих правничих послуг залежно від спеціалізації юридичної практики;
- зміст професійної деформації правника та опис можливих шляхів її подолання.

Уміти:

- адекватно тлумачити нормативні й корпоративні правила професійної етики;
- відтворювати основні положення європейських правових актів і міжнародних стандартів у сфері регулювання правничої професії в контексті функціонування правової системи України;
- використовувати знання деонтологічних норм у майбутній професійній правничій діяльності;
- оцінювати та формулювати власні рішення щодо ситуацій у приватному житті правника із застосуванням норм професійної етики та відповідних нормативно-правових актів;
- використовувати методи й прийоми професійної відповідальності в суспільних корпоративних відносинах;
- критично оцінювати та формувати власні рішення щодо ситуацій професійного характеру із застосуванням норм професійної етики та відповідних нормативно-правових актів;
- визначати особливості професійної комунікації правника та моделювати організацію власної професійної діяльності.

Навчальна дисципліна забезпечує формування в її слухачів загальних і спеціальних компетентностей і набуття знань, умінь і навичок, визначених державним стандартом вищої правничої освіти та вимогами до кваліфікаційного оцінювання правників в Україні²²³.

²²³ Див.: Про затвердження стандарту вищої освіти зі спеціальності 081 Право для другого (магістерського) рівня вищої освіти : наказ Міністерства освіти і науки України від 20 липня 2022 року № 643. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/vishcha-osvita/zatverdzeni%20standarty/2022/07/21/081-pravo-magistr-643-20072022.pdf>;

Первинне кваліфікаційне оцінювання суддів. Вища кваліфікаційна комісія суддів України : вебсайт. URL: <https://www.vkksu.gov.ua/rubric/pervynne-kvalifikacyne-ocinyuvannya>;
Порядок допуску, складення і методика оцінювання результатів кваліфікаційного іспиту адвокатів зі змінами. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/poryadki/2021-12-15-poryadki-137_61dfe7c4830dd.pdf;

Про затвердження Положення про організацію кадрової роботи в органах прокуратури України : наказ Генерального прокурора від 10 лютого 2022 року № 25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0025905-22#n10>;

Про затвердження Порядку допуску осіб до складання кваліфікаційного іспиту та проведення кваліфікаційного іспиту Вищою кваліфікаційною комісією нотаріату : наказ Міністерства юстиції України від 28 липня 2011 року № 1905/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0926-11#n18>

II. ЗМІСТ ЗА МОДУЛЯМИ І ТЕМАМИ ПРОГРАМИ

МОДУЛЬ 1. ЗМІСТ ПРАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ДОПУСК ДО ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ

Тема 1. Професійна правнича діяльність: зміст, види та основні риси

- Зміст, види і форми правничої діяльності. Соціальна роль і призначення правничої професії. Функції правника в суспільстві. Роль правника в становленні демократії, забезпеченні поваги до прав людини і верховенства права.
- Кваліфікаційний паспорт правника. Критерії якості правничої діяльності та їх вплив на формування професійної відповідальності правника.
- Характеристика окремих видів (напрямів) правничої професії — суддя, прокурор, адвокат, нотаріус. Самоврядні громадські правничі організації.
- Професійна комунікація в діяльності правника. Мова правничої професії. Правова інформація. Конфлікти в юридичній діяльності, їх види та способи розв'язання. Медіація як ефективний спосіб розв'язання конфліктів.
- Професійна деформація правника та можливі шляхи її подолання.

Тема 2. Допуск до професійної правничої діяльності

- Форми і види допуску до професійної юридичної діяльності в Україні, країнах Європейського Союзу і Північної Америки.
- Умови й порядок допуску до правничої професії в Україні. Процедури добору кандидатів у судді, прокурори, адвокати, нотаріуси, правознавців-дослідників.
- Професійно-кваліфікаційна атестація правників. Підготовка до складання та складання кваліфікаційних іспитів на право здійснення професійної правничої діяльності.
- Державні органи влади й управління та громадські професійні об'єднання, що здійснюють процедури допуску до професійної правничої діяльності.

МОДУЛЬ 2. ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАВНИКА

Тема 3. Теоретичні засади професійної відповідальності правника

- Поняття відповідальності як мультидисциплінарної категорії в життєдіяльності людини, суспільства й держави.
- Види і форми відповідальності. Індивідуальна (персональна) і колективна відповідальність у суспільстві та державі.
- Поняття й принципи професійної відповідальності правника.
- Види, форми й процедури професійної відповідальності правника та їх зв'язок з іншими видами і формами відповідальності.

Тема 4. Право, мораль, закон: зміст, взаємозв'язок і роль у правничій діяльності

- Джерела, поняття і зміст права, моралі та закону. Співвідношення права, моралі та закону.
- Право, мораль і закон у структурі особистої і колективної відповідальності правника.
- Основні моральні принципи правничої діяльності, їх характеристика.
- Права людини як ціннісна основа правничої діяльності. Поняття, види та гарантії прав людини. Їхній зв'язок з професійною відповідальністю правника.
- Інтереси суспільства та особи: взаємозв'язок і взаємовплив.

Тема 5. Професійна культура правника та її вплив на його діяльність

- Світоглядні та морально-етичні цінності правничої професії. Поняття і складові професійної культури правника.
- Взаємозв'язок і взаємовплив категорій професійної культури та відповідальності правника.
- Поняття, структура й загальна характеристика правової культури.
- Релігійна культура правника як складова професійної культури.
- Професійна етика в приватному житті правника. Вимоги до поведінки представників юридичних професій у приватному житті: загальні та спеціальні правила.
- Участь правника в політичному житті. Свобода вираження поглядів.

МОДУЛЬ 3. СТАНДАРТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВНИКІВ

Тема 6. Міжнародні етичні стандарти професійної діяльності та відповідальності правників

- Природа правил професійної етики. Правові та етичні норми, що регулюють професійну поведінку правника.
- Норми міжнародного публічного права та корпоративної правничої етики як засади професійної відповідальності правників.
- Характеристика міжнародних корпоративних стандартів у сфері регулювання правничої професії.
- Роль міжнародних етичних стандартів правничої професії в контексті функціонування правової системи України.

Тема 7. Стандарти професійної діяльності правників України

- Роль держави в регулюванні правничої професії. Нормативно-правові акти, які регулюють діяльність представників правничої професії.

- Практика формування і реалізації стандартів, які регулюють поведінку правника в Україні. Компетентність правника та її підтримання протягом життя.
- Незалежність як базовий стандарт професійної правничої діяльності. Збереження професійної таємниці. Право на повагу до приватності.
- Об'єктивність (неупередженість, безсторонність) як елемент професійної культури правника та її значення. Заборона дискримінації.
- Добросовісність правника.
- Запобігання конфлікту інтересів у правничій діяльності.
- Роль професійних об'єднань у регулюванні правничої професії. Само-регульовані та самоврядні організації в Україні.

МОДУЛЬ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ ОКРЕМИХ ПРАВНИЧИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ В УКРАЇНІ

Тема 8. Професійна етика адвоката / юрисконсульта

- Особливості етики взаємин адвоката з клієнтом, іншим адвокатом, прокурором, суддею, нотаріусом.
- Адвокатська таємниця та методи її охорони й збереження.
- Адвокатський гонорар: етичні аспекти визначення розміру та отримання.
- Етика взаємодії адвоката з громадськістю і ЗМІ.

Тема 9. Професійна етика прокурора

- Особливості етики взаємин прокурора зі слідчим, детективом, експертом, підозрюваним / обвинуваченим, свідком, іншим прокурором / керівником прокуратури, суддею.
- Таємниця досудового слідства та методи її охорони й збереження.
- Процесуальна незалежність прокурора як гарантія його професійної етичної поведінки.
- Етика взаємодії прокурора з громадськістю і ЗМІ.

Тема 10. Професійна етика судді

- Особливості етики взаємин судді з учасниками судового процесу — захисником / адвокатом, державним обвинувачем прокурором, позивачем, відповідачем, свідком, присяжними засідателями, іншим суддею.
- Конфіденційність і професійна таємниця (таємниця нарадчої кімнати) у судовому процесі: методи охорони і збереження.
- Незалежність судді як гарантія його професійної етичної поведінки.
- Етика взаємодії судді з громадськістю і ЗМІ.

Тема 11. Професійна етика нотаріуса

- Особливості етики взаємин нотаріуса з клієнтом та іншим нотаріусом.

- Нотаріальна таємниця та методи її охорони й збереження.
- Нотаріальний гонорар: етичні аспекти визначення розміру та отримання.
- Етика взаємодії нотаріуса з громадськістю, ЗМІ, представниками інших правничих спеціальностей.

МОДУЛЬ 5. ТРЕНІНГОВІ КУРСИ З НАБУТТЯ ЕТИЧНИХ ПРОФЕСІЙНИХ НАВИЧОК ТА УМІНЬ

Тема 12. Загальні засади взаємин правника з клієнтом-учасником правових відносин

- Комунікація в правничій діяльності. Управління очікуваннями та налагодження двосторонньої комунікації. Інтерв'ю з клієнтом і роз'яснення ролі правника.
- Надання рекомендацій / консультацій клієнтові та звітування перед ним.
- Формальне й неформальне лідерство в правничій спільноті.
- Управління позитивними змінами в правничій спільноті.
- Професійний розвиток. Менторство та наставництво.

Тема 13. Взаємини правника із судом та іншими учасниками судового процесу

- Налагодження дієвої комунікації з процесуальними опонентами та судом. Етика спілкування.
- Особливості токсичної комунікації. Управління конфліктами й спілкування з агресивним співрозмовником.
- Прямий і перехресний допит обвинуваченого, позивача, відповідача, свідка, експерта: етичні аспекти.

Тема 14. Розвиток емоційного інтелекту й протидія професійному вигоранню

- Актуалізація знань про емоції та почуття, їх диференціація та класифікація.
- Розвиток навичок рефлексії, усвідомлення, розпізнавання та вираження власних емоцій і почуттів.
- Управління емоціями та стресом.

Тема 15. Зв'язки з громадськістю та медіаресурсами

- Правник та ЗМІ і соціальні інтернет-мережі.
- Ефективна усна та письмова комунікація зі ЗМІ.
- Професіоналізм і публічність у правничій діяльності.
- Взаємини з медіаресурсами у справах, що мають підвищений суспільний інтерес.

III. ПОГОДИННИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН

№ теми	Назва теми	Кількість годин			
		Разом	Лекція- бесіда	Групове заняття / тренінг	Само- стійна робота
МОДУЛЬ 1. ЗМІСТ ПРАВНИЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ДОПУСК ДО ЇЇ ЗДІЙСНЕННЯ					
1.	Професійна правнича діяльність: зміст, види та основні риси	14	2	6	6
2.	Допуск до професійної правничої діяльності	16	4	6	6
МОДУЛЬ 2. ЗАСАДИ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ І ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРАВНИКА					
3.	Теоретичні засади професійної відповідальності правника	8	2	2	4
4.	Право, мораль, закон: зміст, взаємозв'язок і роль у правничій діяльності	8	2	2	4
5.	Професійна культура правника та її вплив на його діяльність	12	—	6	6
МОДУЛЬ 3. ДЕОНТОЛОГІЧНІ СТАНДАРТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВНИКІВ					
6.	Міжнародні етичні стандарти професійної діяльності та відповідальності правників	10	2	4	4
7.	Етичні стандарти професійної діяльності правників України	10	2	4	4
МОДУЛЬ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ ОКРЕМИХ ПРАВНИЧИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ В УКРАЇНІ					
8.	Професійна етика адвоката / юрисконсульта	8	—	4	4
9.	Професійна етика прокурора	8	—	4	4
10.	Професійна етика судді	8	—	4	4
11.	Професійна етика нотаріуса	8	—	4	4

№ теми	Назва теми	Кількість годин			
		Разом	Лекція- бесіда	Групове заняття / тренінг	Само- стійна робота
МОДУЛЬ 5. ТРЕНІНГОВІ КУРСИ З НАБУТТЯ ЕТИЧНИХ ПРОФЕСІЙНИХ НАВИЧОК ТА УМІНЬ					
12.	Загальні засади взаємин правника з клієнтом-учасником правових відносин	14	2	4	8
13.	Взаємини правника із судом й іншими учасниками судового процесу	12	2	4	6
14.	Розвиток емоційного інтелекту та протидія професійному вигорянню	12	2	4	6
15.	Зв'язки з громадськістю та медіаресурсами	12	2	4	6
	Усього	160	22	62	76

IV. ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ **ДЛЯ ВСІХ ВИДІВ І ФОРМ НАВЧАЛЬНИХ ЗАНЯТЬ** (лекцій-бесід, семінарів, круглих столів, практикумів / тренінгів)

Лекції-бесіди — сполучна ланка між теоретичними знаннями викладачів дисципліни, груповими заняттями й самостійною роботою слухачів для опанування Програми навчальної дисципліни, які мають на меті поглиблене засвоєння теоретичних понять, термінів і проблемних практичних ситуацій для набуття слухачами професійних умінь і навичок їх реалізації в повсякденній правничій діяльності. Лекції-бесіди за своєю формою і змістом відрізняються від традиційних класичних лекцій методикою проведення, коли монолог викладача замінюється на його діалог зі слухачами навколо аналізу найбільш складних і проблемних теоретичних знань і життєвих ситуацій у правничій професії.

Під час групових занять з'ясовується ступінь опанування понятійно-термінологічного апарату й основних положень конкретної теми, аналізу-

ються практичні кейси й узагальнюються ключові питання теми, спрямовані на розв'язання конкретних життєвих ситуацій у професійній правничій діяльності.

Одне з важливих завдань проведення тренінгових занять — отримання слухачами практичних умінь і навичок з ухвалення типових рішень у майбутній професійній діяльності правника під керівництвом тренерів-модераторів.

МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

МЕТА І ЗАВДАННЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Мета самостійної роботи слухача полягає в необхідності більш широкого та поглибленого опанування тем навчальної дисципліни з використанням законодавчої та нормативної бази, матеріалів періодичних видань, наукових праць, монографій.

Важливою складовою самостійної роботи студентів є виконання індивідуальних робіт, що має на меті:

- закріплення знань теоретичного курсу та їх самоконтроль;
- напрацювання вмінь і навичок самостійного дослідження наукових і нормативних джерел, їх аналізу та формування і формулювання власних висновків;
- презентацію набутих знань, умінь і навичок для зовнішнього (викладачами й колегами-слухачами) оцінювання / атестації.

ЗМІСТ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Самостійна робота студента полягає в досконалому опануванні змісту Програми дисципліни, виконанні завдань для самостійної роботи шляхом опрацювання рекомендованих літературних джерел і самостійного пошуку нових джерел інформації за темами Програми, а також самоконтролі набутих знань, умінь і навичок та підготовці індивідуальних творчих завдань.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

1. Підготовка за допомогою комп'ютерної програми «Paint.Net» мультимедійної презентації доповіді на круглому столі.
2. Підготовка тестів або кейсів з практичної діяльності правника за темами тренінгового модуля.
3. Підготовка доповіді / реферату з окремих питань певної теми за Програмою навчальної дисципліни та на власний вибір слухача.

ФОРМИ ТА МЕТОДИ КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ, УМІНЬ І НАВИЧОК

Методи зовнішнього контролю — оцінювання викладачем результатів самостійної роботи слухача: опитування, співбесіда, перевірка виконаних робіт. Методи самоконтролю — підготовка плану-конспекту виступу на семінарі, тез доповіді на круглому столі, есе, написання доповіді, виконання практичного завдання для оцінювання знань колегами-слухачами, викладачами й тренерами тощо.

МЕТА І ФОРМИ ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ, УМІНЬ І НАВИЧОК

Мета поточного контролю — оцінювання ступеня засвоєння теоретичного й практичного матеріалу та рівня умінь і навичок слухачів з відповідних модулів дисципліни.

Рівень поточних знань оцінюється сумарно в балах по кожному з передбачених видів практичних завдань, а саме:

- володіння теоретичним матеріалом;
- доповіді за обраною тематикою;
- участь у дискусіях і тренінгах та аналітичному оцінюванні опанованого матеріалу.

Відповідно до методики рейтингової оцінки поточний рейтинг слухача розраховується як сума балів за всіма видами практичних завдань і накопичується протягом навчального процесу з дисципліни в межах максимально можливої суми, яка дорівнює 100 балам.

Слухачі, поточні знання яких оцінені на «незадовільно» (0–35 балів), вважаються неатестованими і до іспиту / заліку з дисципліни не допускаються, проте отримують право повторного прослуховування курсу в наступному навчальному році. Слухачі, які за поточне опанування Програми дисципліни набрали 30 і більше балів, складають іспит / залік.

МЕТА І ФОРМИ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ ЗНАНЬ

Підсумковий контроль знань, умінь і навичок з опанування навчальної дисципліни «Професійна відповідальність правника» здійснює викладач, відповідальний за її викладання, після завершення навчального процесу за загальними результатами роботи слухача й результатом складення іспиту / заліку.

Складання іспиту / заліку як окремого контрольного атестаційного заходу проводиться за умови, якщо слухач протягом навчального процесу набрав за всіма видами навчальної роботи 35–70 балів. Слухачі, які набрали за поточну роботу 70–100 балів, звільняються від обов'язкового складання заліку / іспиту. Слухачі, які набрали за поточну роботу 70–90 балів, мають право за власним бажанням складати іспит / залік, щоб отримати додаткові бали — 1–30 балів.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАНЬ ТА УМІНЬ СТУДЕНТІВ, УМОВИ ВИЗНАЧЕННЯ НАВЧАЛЬНОГО РЕЙТИНГУ

Рівень поточних знань студентів оцінюється відповідно до методики рейтингової оцінки. Методика полягає у визначенні поточного рейтингу студента, що розраховується як сума балів за всіма видами практичних завдань і результатами самостійної роботи й нараховується протягом семестру. Вага кожного виду практичних занять оцінюється викладачем у балах (min/max) до початку їх виконання і повідомляється слухачам заздалегідь.

КРИТЕРІЇ СКЛАДАННЯ ІСПИТУ / ЗАЛІКУ

Кожне завдання для проведення заліку однакової складності: 1) два теоретичні питання з переліку екзаменаційних питань; 2) тест.

Зміст питань і тесту розраховані на письмову підготовку відповідей студентом протягом двох академічних годин.

Максимальна кількість балів на проведення підсумкового контролю – 30 балів.

Критерії оцінювання підсумкових знань при складанні заліку:

Характеристика відповіді	Максимальна кількість балів
Зміст двох теоретичних питань розкрито повністю і в розгорнутому вигляді	15
Правильні відповіді на тести	15
УСЬОГО	30 балів

За результатами роботи студента протягом семестру (триместру) та/або складання заліку якість підсумкових знань, умінь і навичок оцінюється за рейтинговою системою та трансформується в національну шкалу та шкалу ECTS.

Порядок перерахунку рейтингових показників нормованої 100-бальної університетської шкали оцінювання в національну 4-бальну шкалу та шкалу ECTS

За шкалою університету	За національною шкалою		За шкалою ECTS
	Екзамен	Залік	
91-100	5 (відмінно)	Зараховано	A (відмінно)
81-90	4 (добре)		B (дуже добре)
71-80			C (добре)

За шкалою університету	За національною шкалою		За шкалою ECTS
	Екзамен	Залік	
66-70	3 (задовільно)	Зараховано	D (задовільно)
60-65			E (достатньо)
30-59	2 (незадовільно)	Не зараховано	FX (незадовільно — з можливістю повторного складання)
1-29			F (незадовільно — з обов'язковим повторним курсом)

Рекомендовані джерела (література) для опанування навчальної дисципліни

Міжнародні корпоративні та нормативні акти

1. Бангалорські принципи поведінки суддів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_j67
2. Бухарестська декларація етичних цінностей і принципів вищої освіти в Європі. URL: <https://infopedia.su/18x1e73.html>
3. Висновок № 13 (2018) Консультативної ради європейських прокурорів «Незалежність, підзвітність та етика прокурорів». URL: <https://rm.coe.int/opinion-13-ccre-2018-ukr/1680939322>
4. Доповідь щодо верховенства права Венеційської комісії. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev2-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev2-ukr)
5. Європейська хартія про статус суддів. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/05.pdf>
6. Європейський статут судді. URL: https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/EU_Standarts_book_web-1.pdf
7. Європейські керівні принципи з етики та поведінки прокурорів. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/pr_osn1.pdf

8. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_015
9. Керівні принципи, що стосуються ролі юристів. URL: <http://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/RoleOfLawyers.aspx>
10. Кодекс поведінки європейських адвокатів. URL: [https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjTuJrclJT6AhXyBBAIHAB_BOQQFnoECA4QAQ&url=https%3A%2F%2Funba.org.ua%2Fassets%2Fuploads%2Flegislations%2Finshi-dokumenty%2Fkodeks_povedinky_yevropeyskykh_advokativ\(ukr\).pdf&usg=AOvVaw0ZBGTgnNvtvIFlts_PJ9aU](https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwjTuJrclJT6AhXyBBAIHAB_BOQQFnoECA4QAQ&url=https%3A%2F%2Funba.org.ua%2Fassets%2Fuploads%2Flegislations%2Finshi-dokumenty%2Fkodeks_povedinky_yevropeyskykh_advokativ(ukr).pdf&usg=AOvVaw0ZBGTgnNvtvIFlts_PJ9aU)
11. Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/code_of_conduct.shtml
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
13. Міжнародний пакт про політичні та громадянські права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_043
14. Монреальська універсальна декларація про незалежність правосуддя. URL: <https://vkksu.gov.ua/userfiles/doc/perelik-dokumentiv/monreal-universal-declar.doc>
15. Основні положення про роль адвокатів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_835
16. Основні принципи щодо незалежності судових органів. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201
17. Основоволожні принципи застосування сили та вогнепальної зброї службовцями органів правопорядку. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_334
18. Рекомендації щодо ефективного впровадження Основних принципів незалежності судових органів. URL: http://www.fair.org.ua/content/library_doc/EU_Standarts_book_web.pdf
19. Рекомендація Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам відносно суддів: незалежність, ефективність та обов'язки. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a38
20. Рекомендація R (2000) 21 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Про свободу професійної діяльності адвокатів». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00302>
21. Рекомендація Rec (2000) Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам «Про роль служби публічного обвинувачення в системі кримінальної юстиції». URL: <https://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/2019.pdf>

22. Стандарти професійної відповідальності та виклад основних обов'язків і прав прокурорів. URL: [https://www.iap-association.org/getattachment/Resources-Documents/IAP-Standards-\(1\)/Ukrainian.pdf.aspx](https://www.iap-association.org/getattachment/Resources-Documents/IAP-Standards-(1)/Ukrainian.pdf.aspx)

23. Фундаментальні принципи системи латинського нотаріату. URL: http://npu.in.ua/mizhnarodnij-notariat/msln/printsipi_msln

24. Charter of Core Principles of the European Legal Profession, adopted at the Council of Bars and Law Societies of Europe (CCBE) plenary session on 24 November 2006. URL: http://www.ccbe.eu/NTCdocument/EN_CCBE_CoCpdf1_1382973057.pdf

25. European Parliament resolution on the legal professions and the general interest in the functioning of legal systems of 23 March 2006. URL: <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2006-0108+0+DOC+XML+V0//EN>

26. Recommendation R (2000) 21 of the Committee of Ministers to member States on the freedom of exercise of the profession of lawyer of 25 October 2000. URL: <https://rm.coe.int/1680502fe8>

Рішення Європейського суду з прав людини

27. Рішення у справі Білуха проти України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_272#Text

28. Рішення у справі Лавентс проти Латвії (приклад упередженості судді п.п. 27, 30–31). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_175#Text

Законодавчі та нормативні акти України

29. Етичний кодекс ученого України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v0002550-09>

30. Закон України «Про Вищу раду правосуддя». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1798-19>

31. Закон України «Вищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1556-18>

32. Закон України «Про державну службу». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/889-19>

33. Закон України «Про запобігання корупції». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>

34. Закон України «Про Конституційний Суд України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2136-19>

35. Закон України «Про наукову і наукову технічну діяльність». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/848-19>

36. Закон України «Про нотаріат». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/3425-12>

37. Закон України «Про освіту». URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T106000>
38. Закон України «Про очищення влади». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-18>
39. Закон України «Про прокуратуру». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1697-18/ed20150529>
40. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1402-19>
41. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/5076-17>
42. Кодекс академічної доброчесності Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти. URL: <https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2019/07/pdf>
43. Кодекс професійної етики та поведінки працівників прокуратури. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17#Text>
44. Кодекс суддівської етики. URL: [http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki\(1\).pdf](http://court.gov.ua/userfiles/Kodex%20sud%20etiki(1).pdf)
45. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show>
46. Методологія оцінювання відповідності кандидата критеріям доброчесності та професійної компетентності кандидатів на зайняття посади члена Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. URL: <https://drive.google.com/file/d/1g0wLy7Fe9ZiYJLwVtY0jjQ32lKEXkjeT/view>
47. Правила адвокатської етики. URL: <https://vkdka.org/pae-2019/>
48. Правила професійної етики нотаріусів. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0424-13>

Література

Основна:

49. Дивайн В., Хоппе Т. Основные понятия и концепции антикоррупционной деятельности: учебное пособие. М. : Анкил, 2013. 240 с. URL: <https://rm.coe.int/16806efe97>
50. Малига В. А., Станкевич В. Л. «Конфіденційність» та «професійна таємниця» як юридичні категорії: зміст та співвідношення понять. *Європейські перспективи*. 2012. № 4(1). С. 24–32.
51. Посібник з європейського антидискримінаційного права. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Handbook_non_discrim_law_UKR.pdf
52. Посібник зі статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Право на справедливий суд (цивільна частина). URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_6_UKR.pdf

53. Правнича клінічна освіта в Україні : навчальний посібник / за заг. ред. В. М. Сущенка. К. : Baite, 2020. 274 с. URL: <https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2021/03/Textbook-Clinical-Legal-Education.pdf>

54. Резнікова Г. І. Професійна таємниця: поняття, ознаки та види. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2013. Вип. 26. С. 280–292. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pbzz_2013_26_25.pdf

55. Сущенко В. М. Деонтологічний кодекс правничої діяльності в Україні: проблеми й перспективи створення. *Наукові записки НаУКМА : Філософія і право*. К. : ВД «Академія», 1999. Т. 8. С. 21–25.

56. Сущенко В. М. Модель професійної культури правника: критерії та підходи. *Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки*. К. : ВД «Академія», 2009. Т. 90. С. 29–33.

57. Сущенко В. М. Правосвідомість правника у контексті доктрини верховенства права. *Загальнотеоретичне правознавство, верховенство права та Україна : зб. наук. статей / гол. ред. Андрій Мелешевич. К. : Дух і Літера, 2013. С. 364–377.*

58. Сущенко Володимир. Європейські та міжнародні стандарти правничої професії в контексті функціонування правової системи України. *Наукові записки НаУКМА : Юридичні науки*. 2016. Т. 181. С. 22–25.

59. Сущенко Володимир. Категорія «відповідальність» у гуманітарних науках та юриспруденції: мультидисциплінарний підхід. *Філософія права і загальна теорія права*. 2020. 2/2020. С. 166–184. URL: <http://phtl.nlu.edu.ua/article/view/242857>

60. Тацій Л. Етика судді та особливості її нормативної регламентації. *Вісник Національної академії правових наук*. 2014. № 1(76). С. 75–85.

Додаткова:

61. Аболіна Т. Г., Нападиста В. Г., Рихліцька О. Д. та ін. *Прикладна етика / за наук. ред. В. І. Панченко. К. : Центр учбової літератури, 2012. 392 с.*

62. Бралатан В. П., Гуцаленко Л. В., Здирко Н. Г. *Професійна етика*. К. : Центр учбової літератури, 2011. 252 с.

63. Врегулювання конфлікту інтересів в судовій владі України. URL: http://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2018/02/NJ_Conflict_of_Interest_Judiciary_Report_2017_UKR.pdf

64. Городовенко В. Деякі аспекти діяльності органів суддівського самоврядування у сфері запобігання корупції в судовій системі України. *Право України*. 2017. № 1. С. 28–36.

65. Денисенко Л., Сироїд О., Фадеева І., Шаповалова О. Бути суддею. К., 2015. 216 с.

66. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / пер. з нім. К. : Лібра, 2001. 400 с.

67. Карнеги Д. Как приобретать друзей и оказывать влияние на людей. Киев : Наукова думка, 1989.

68. Коментар до Кодексу суддівської етики. Приклади поведінки судді, яка не відповідає вимогам Кодексу суддівської етики. URL: <http://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietiki-fd35472a7d.pdf>

69. Лозовой В. О., Петришин О. В. Професійна етика юриста. Х. : Право, 2004. 176 с.

70. Нестерчук Л. П. Етичні основи в діяльності суддів України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. С. 212–216.

71. Овсяннікова О. Професійна етика суддів та працівників суду як чинник, що впливає на формування громадської думки. *Підприємництво, господарство та право*. 2016. № 8. С. 196–200.

72. Професійна етика судового процесу : матеріали круглого столу. Київ : Національна академія прокуратури України, 2018. 92 с.

73. Рікар Поль. Право і справедливість / пер. з француз. К. : Дух і літера, 2002.

74. Роз'яснення Ради адвокатів України щодо наявності або відсутності конфлікту інтересів під час здійснення адвокатом захисту клієнта від 4 липня 2015 року. URL: <http://unba.org.ua/assets/uploads/legislations/rishennya/2015.07.04-rishennya-7.pdf>

75. Роз'яснення Ради адвокатів України щодо окремих умов застосування положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» і Правил адвокатської етики від 23 квітня 2016 року. URL: http://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2016-04-23-r-shennya-rau-103_573594d583c9c.pdf

76. Фролов В. Правила судової етики. Миколаїв, 1998.

77. Фулер Лон Л. Анатомія права. К. : Сфера, 1999.

78. Фулер Лон Л. Мораль права. К. : Сфера, 1999.

79. Хайек Ф. А. Право, законодавство та свобода. Нове викладення широким принципів справедливості та політичної економії : у 3 т. / пер. з англ. К. : Сфера.

80. Харт Х. Л. А. Концепція права. К. : Сфера, 1999.
81. Хвошинський О. Місії вільної юридичної професії в суспільствах, які перебувають у трансформації. URL: <http://uba.ua/ukr/news/4956/>
82. Goldsmith J. The Core Values of the Legal Profession for Lawyers Today and Tomorrow. *Northwestern Journal of International Law & Business*. 2008. P. 441–454.
83. Kelley C. R. The role of ethics in legal education of post-soviet countries. *Baltic Journal of Law & Politics*. 2015. Vol. 8(1). P. 139–164.
84. Luban D. *Legal Ethics and Human Dignity*. Cambridge University Press, 2007. 337 p.
85. MacCrate R. Professional Values in the Practice of Law. *William Mitchell Law Review*. 2000. Vol. 27 (2). URL: <http://open.mitchellhamline.edu/wmlr/vol27/iss2/41>
86. Moliterno J. E. The trouble with lawyer regulation. *Emory Law Journal*. 2013. Vol. 62. P. 101–123. URL: http://law.emory.edu/elj/_documents/volumes/62/4/contents/moliterno.pdf
87. Yasutomo M. Making Delivery a Priority: A Philosophical Perspective on Corruption and a Strategy for Remedy. *The World Bank Legal Review*. 2015. Vol. 6. P. 437–455.

МУЛЬТИМЕДІЙНІ ПРЕЗЕНТАЦІЇ З ОКРЕМИХ ТЕМ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Монографія

ПРОФЕСІЯ ПРАВНИК

діяльність, етика, відповідальність

Автор Володимир Сущенко

<https://orcid.org/0000-0002-7365-8570>

Редакторка Мар'яна Добоні

Дизайн обкладинки і макета Ксенії Попової

Надруковано Фамільна друкарня
вул. Шахтарська, 5, м. Київ, 04074.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3165 від 14.04.08 р.
тел. +38 (044) 587 98 53 www.huss.com.ua E-mail: info@huss.com.ua